સ્કન્ધ નવમોઃ ઈશાનુચરિત

સઙ્ગતિઃ

વાસનાઓનો ક્ષય થાય તે માટે ચોવીસ અધ્યાયોથી સદ્ધર્મનું આઠમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કર્યું. ''સમ્પૂર્ણ પ્રકારે ભગવાન્‌ને શરણ જવું'' વગેરે સદ્ધર્મ આચરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે આચરનાર જીવને જો તેના સ્વભાવને લીધે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ શુભ વાસના પ્રાપ્ત થાય તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ભક્તિથી જુદું (લૌકિક ફલ અથવા ભુક્તિ પ્રાપ્ત) થતું નથી, (પણ જો ભગવાન્‌ની કૃપા તેના ઉપર અધિક ન હોય, તો સામાન્ય કૃપાને લીધે તે મોક્ષ સુધીનાં ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, ભક્તિ પ્રાપ્ત કરતો નથી. જો પુષ્ટિ-પ્રવાહ-મર્યાદાભેદમાં કહ્યું તેમ તેનામાં કુદરતી વૈષ્ણવપણું હોય, તો જ ''શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પ્રભુ છે'' એવી શુભ વાસના તેને થાય છે અને તે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એવી શુભ વાસનાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો સદ્ધર્મ અને ભક્તિ કારણ તથા કાર્ય હોવાનો તેમનો સમ્બન્ધ જણાવ્યો). નવમા સ્કન્ધમાં ઉત્તમ ભક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે૧-૨

આ ભક્તિ ભગવાન્‌ની અને તેમના સેવકોની કથારૂપ છે. આ કથાના શ્રવણથી પુરુષ ભગવાન્‌નો ભક્ત થાય છે. ('ઈશાનુકથા' એટલે ઈશ્વરની અને તેમના સેવકોની કથા. આનું લક્ષણ ૨।૧૦।૫ તથા ૧૨।૭।૧૬ માં કહેલ છે. ૨।૧૦।૫માં શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલી ઈશાનુકથાનું લક્ષણ કહેલું છે, અને ૧૨।૭।૧૬માં સામાન્ય અથવા બીજા પુરાણોમાં કહેલી ઈશાનુકથાનું લક્ષણ કહેલું છે. ''હરિના અવતારનું ચરિત્ર અને આમના સેવક પુરુષોનું ચરિત્ર જુદાં-જુદાં આખ્યાનોથી પુષ્ટ થયેલી ઈશકથા કહેલી છે'' ૨।૧૦।૫ 'હરિ' અને 'ઈશ' શબ્દોથી દુઃખ દૂર કરવાનું અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું ઈચ્છેલું જણાવેલ છે. ગુણોના ભેદથી દુઃખ નવ પ્રકારનું હોવાથી, તે દૂર કરનાર હરિના સેવકો ગુણોને લીધે નવ પ્રકારના છે અને જ્ઞાનથી દુઃખ દૂર કરનાર એક પ્રકારના છે, ભગવાન્‌નું ચરિત્ર જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, એ રીતે દુઃખ દૂર કરવાના તેર પ્રકાર થયા. દશ ઈન્દ્રિયો સુખ આપનારી હોવાથી ભગવાન્‌ના સુખ આપનાર સેવકો દશ પ્રકારનાં છે. અને ભગવાન્ એક સુખ આપનાર છે. એ પ્રમાણે દુઃખ દૂર કરવાનું તથા સુખ આપવાનું ચોવીસ પ્રકારે થતું હોવાથી ઈશાનુકથા ચોવીસ અધ્યાયોથી કહેલી છે.

જો પુરુષ શ્રીકૃષ્ણની લીલાને અનુસરીને (પુત્ર, પશુ વગેરે પોતાના) સર્વ લૌકિક પદાર્થોથી સર્વનાં ઉપાદાન કારણ તરીકે નિશ્ચયપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે તો પછી લૌકિક પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ થવાને લીધે, તેને લૌકિક પદાર્થોમાં મનનો દુરાગ્રહ રહેતો નથી, એમ જણાવવા પહેલાં જે સદ્ધર્મ વગેરે કહ્યા, તેમનાથી જુદા પ્રકારની અને તેમનાથી ઉત્તમ ઈશાનુકથા ચોવીસ અધ્યાયોથી આ નવમા સ્કન્ધમાં કહે છે.

આ ઈશાનુકથા સદ્ધર્મથી ઉત્તમ છે, કારણ કે આ લીલામાં ભગવાન્ પોતે જીવોને તેઓના જન્મથી આરમ્ભી પોતાના સેવક કરવામાટે પોતાના ગણી રાખે છે, અને તેથી જન્મથી આરમ્ભી તેઓની સર્વ ક્રિયા તેઓ જાણે તેવી રીતે અથવા ન જાણે તેવી રીતે ઈશ્વરને અનુસરી કરેલી હોય છે, (જ્યારે સદ્ધર્મમાં જન્મથી આરમ્ભી સર્વ ક્રિયાઓ ઈશ્વરને અનુસરી કરેલી હોતી નથી. ઈશાનુકથામાં જણાવેલા સર્વ ભક્તો જન્મથી આરમ્ભી ઈશ્વરને અનુસરીને ક્રિયા કરનારા છે) એમ જણાવવા સૂર્યવંશ અને સોમ વંશ, એ બન્ને વંશોમાં ભગવાને અવતાર લીધેલો છે૩-૭

પ્રકરણનો અર્થઃ

પૂર્ણ ગુણવાળા પુરાણ પુરુષ બાર અઙ્ગવાળા છે. તેથી પહેલો સૂર્યનો વંશ આ સ્કન્ધના બાર અધ્યાયોથી કહેલો છે. (વંશનો મૂલ પુરુષ સૂર્ય બાર રૂપવાળો હોવાથી પણ તેનો વંશ બાર અધ્યાયોથી કહેલો છે). તેવી જ રીતે ચન્દ્રનો વંશ કોઈ પ્રકારે સૂર્યના વંશથી હલકો નથી એમ જણાવવા તેની કથા પણ બાર અધ્યાયોથી કહેલી છે. તેથી

જીવના સ્વરૂપથી (સૂર્ય જીવ હોય તેવા પ્રકારે) સૂર્યના વંશનું નિરૂપણ કરેલું છે. સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ બન્નેના વર્ણનમાં સરખા એટલે બાર-બાર અધ્યાયો જ છે. (આ વર્ણન કરતા) આ સ્કન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાને અનુસરી સર્વની જાત-જાતની ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે, હરિની સાથે તેમના સમયમાં જે જીવતા હતા તે સર્વને મોક્ષરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થયેલ, અને ભગવાન્‌ની લીલાથી તેઓને ઘણું જ સુખ થયેલ. તેથી (તેમની) ભક્તિનું નિરૂપણ આ સ્કન્ધમાં કરવામાં આવે છે.

જ્યારે રમાપતિ ભગવાન્ સાક્ષાત્ ભૂતલ ઉપર અવતરેલા હતા, તો તેમના પ્રમેયબલને પ્રાપ્ત કરીને જીવો મુક્ત થતા હતા. (ભગવાન્ પોતાના પ્રમેયબલથી જ તેઓને મુક્તિનું દાન કરતા હતા) ભવિષ્યમાં (ભગવાને લીલા વિસ્તારી લીધા પછી) તેમની કીર્તિનું અને તેમના ભક્તોની કીર્તિનું સારી રીતે કીર્તન કરવાથી જીવો મુક્ત થયા અને થશે. ભગવાન્‌ના અવતાર પહેલાં સૂર્યના વંશના અને ચન્દ્રના વંશના જે રાજાઓ થયા, તેઓ મર્યાદા અને પુષ્ટિ ના ભેદથી ભગવાન્‌ના ભક્ત થયા. સૂર્યવંશના રાજાઓ મર્યાદાથી અને ચન્દ્રવંશના રાજાઓ પુષ્ટિથી ભગવાન્‌ના ભક્ત થયા. તે પૈકી સૂર્યના વંશમાં જે રાજાઓનો જન્મ થયેલ, તેઓ ગુણના ભેદને લીધે નવ પ્રકારના હતા, અને જેમ-જેમ તેમના દોષ દૂર થતા ગયા, તેમ-તેમ તેઓ ભક્ત થઈ ઘણા પ્રભાવવાળા થયા, એવી તેઓની કથા આ સ્કન્ધમાં કહેલી છે. (તે એવા આશયથી કહેલી છે કે તેમની આ કથાનાં શ્રવણથી બીજાઓમાં પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તેઓને ફલ પણ પ્રાપ્ત થાય, અને તેઓની ભક્તિ દઢ થાય) તેથી મોક્ષ સર્વનો થવાનો હોવા છતાં, આ ભગવાન્‌ના અવતાર પહેલાં થયેલા રાજાઓની મર્યાદાથી અથવા પુષ્ટિથી થયેલી ભક્તિ અધિક પ્રભાવવાળી હોવાથી (તેઓનાં ચરિત્રનાં શ્રવણથી બીજાઓની પણ ભક્તિ દઢ થતી હોવાથી આ ભગવાન્‌ના સેવકોનાં ચરિત્રનું પણ આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું છે)૮-૧૫

સૂર્યવંશ પ્રકરણ-ભગવાન્‌ના સેવકોની કથાઃ

કર્મથી દુઃખ દૂર કરનાર ભગવાન્‌ના નવ પ્રકારના સેવકોની કથા પહેલા નવ અધ્યાયોથી કહેલી છે. પછી દશમા અને અગિયારમા અધ્યાયોમાં ભગવાન્ રામચન્દ્રની કથા કહી છે, અને બારમા તથા તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા ભગવાન્‌ના સેવકોની કથા કહેલી છે.

નવ પ્રકારના સેવકો પૈકી પહેલા ત્રણ પ્રકારના સેવકો જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળા હોઈ શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે ઉત્તમ છે, બીજા ત્રણ પ્રકારના વેદમાં શ્રદ્ધાવાળા કરતાં પણ અધિક અને લોકથી પણ અધિક છે અને ત્રીજા ત્રણ પ્રકારનાં લોકનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર સર્વને મુક્તિ અપાવનારા છે. પહેલા ત્રણ પ્રકારનામાં સુદ્યુમ્ન કવિ અને શર્યાતિ મુખ્ય છે. નાભાગ, અમ્બરીષ અને શશાદ વગેરે મધ્યમ (બીજા ત્રણ પ્રકારના) વિચારાયેલા છે, અને બાકીના (ત્રીજા ત્રણ પ્રકારના)માં હરિશચન્દ્ર સગર અને ભગીરથ મુખ્ય છે૧૬-૧૮

અધ્યાય ૧:

પહેલા ત્રણ તામસ પ્રકારના સેવકો પૈકી પહેલો સુદ્યુમ્ન છે. તેનો બધો કામ દૂર થાય તે માટે તે સ્ત્રીની અને પુરુષ ની સ્થિતિ પામેલો. બ્રહ્માએ આરમ્ભમાં તેને સ્ત્રી બનાવેલો (શ્લો.૧૬), પછી વિષ્ણુ ભગવાને તેને પુરુષ બનાવ્યો (શ્લો.૨૨), પછી મહાદેવે તેને સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને બનાવ્યો (એટલે એક મહિનો તે સ્ત્રી રહે અને એક મહિનો પુરુષ થાય એવી ગોઠવણ કરી-શ્લો.૩૯). આ ત્રણ દેવોથી તે સ્ત્રી તથા પુરુષ થયા કર્યો અને તેથી તેને વૈરાગ્ય થયો (શ્લો.૪૨). આ સુધુમ્ન; સૂર્યવંશ અને સોમવંશ બન્ને વંશની ઉત્પત્તિ કરનારો છે, (કારણ કે તે સ્ત્રી હતો ત્યારે સોમના પુત્ર બુધથી તેને પુરુરવા પુત્ર થયેલો. અને તેનાથી સોમ વંશ ચાલ્યો. તે વૈવસ્વત એટલે સૂર્યના પુત્ર મનુનો પુત્ર હતો. આ સુદ્યુમ્નથી સૂર્યનો વંશ ચાલ્યો તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી, પણ તેનો ચન્દ્રથી થયેલ પુત્ર પુરુરવા જ ઘણો પ્રસિદ્ધ થયેલો અને તેનાથી ચાલેલ ચન્દ્રનો વંશ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી આ પહેલો અધ્યાય મુખ્યત્વે સોમવંશ સાથે જ સમ્બન્ધ ધરાવનારો હોઈ, વાસ્તવિક રીતે પહેલો અને ચૌદથી ચોવીસ સુધીના અગિયાર મળી બાર અધ્યાય ચન્દ્રવંશનું નિરૂપણ કરનારાં થયાં અને બીજાથી તેરમાં સુધીના બાર અધ્યાયોમાં સૂર્યના વંશનું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી સુદ્યુમ્ન સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો

હોવાથી પહેલા તેર અધ્યાય સૂર્યવંશનું અને પછીના અગિયાર ચન્દ્રવંશનું નિરૂપણ કરનારા પણ ગણાય. તેથી બીજા સ્કન્ધની સુબોધિનીમાં તેમ કહેલું છે તે પણ ઘટે છે.

આ સુદ્યુમ્ન બન્ને વંશોની ઉત્પત્તિ કરનાર આધારરૂપ અને ભગવાન્‌ની વિભૂતિ હતો, (કારણ કે જીવતાં તે માતા થયેલ અને પિતા પણ થયેલ(શ્લો.૪૧) અને મરણ પછી તેણે ભગવાન્‌નું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ. છતાં આની ઘણી ગફલતો થયેલી હોવાથી આનો તામસ સેવકોમાં સમાવેશ કરેલો છે). તેની જુદી-જુદી સ્થિતિ થયેલી હોવાથી તેને મુખ્ય ગણેલો છે૧૯-૨૦।।

અધ્યાય ૨:

ત્યાર પછી પૃષધ્ર, કવિ, કરૂષ, ધૃષ્ટ, નૃગ, નરિષ્યન્ત અને દિષ્ટ એ મનુના પુત્રો હતા (જુઓ અ.૨।૨-૨૩). દિષ્ટના વંશમાં મરુત્ત થયેલ. પૃષધ્ર વગેરે છ મનુના પુત્રો અને દિષ્ટના વંશમાં થયેલ મરુત્ત એ સાત સ્વરૂપ ભગવાને પોતે ધારણ કરેલા. મનુના છ પુત્રો ભગવાન્‌ના છ ધર્મરૂપ થયેલા અને સાતમો મરુત્ત ધર્મી હતો. તે પૈકી
૧.પૃષધ્રે અધર્મ કર્મ કરેલ. તેણે વાઘ ધારીને અજાણતાં ગાયને હણેલી (શ્લો.૬) અને તેને વસિષ્ઠનો શાપ થયેલ (શ્લો.૯). તેથી તે કર્મથી અને શાપથી અધમ હોવા છતાં જ્ઞાનરૂપ હોવાથી (શ્લો.૧૧-૩૩) તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ (શ્લો.૧૪).
૨.બીજો કવિ વૈરાગ્યરૂપ હતો (શ્લો.૧૫).
૩.કરુષ કીર્તિરૂપ હતો (શ્લો.૧૬).
૪.ચોથો ધ્રૃષ્ટ વીર્યનું સ્વરૂપ હતો. તેનાથી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થયેલી(શ્લો.૧૭).
૫.પાંચમો નૃગ શ્રીરૂપ હતો, કારણ કે તેના વંશમાં અન્તે સ્રી (ઓઘવતી)ની કથા કહેલી છે (શ્લો.૧૮).
૬.છઠ્ઠો નરિષ્યન્ત ઈશ્વર (ઐશ્વર્યરૂપ) હતો. (તેના વંશમાં 'અગ્નિવેશ્ય' નામનો અગ્નિ પોતે જ પુત્ર થયેલો અને તેનાથી અગ્નિવેશ્યાયન નામનું બ્રાહ્મણોનું કુલ ઉત્પન્ન થયેલું-શ્લો.૨૧-૨૨.
૭.સાતમા પુત્ર દિષ્ટના વંશમાં મરુત્ત થયો તેનામાં ભગવાન્‌ના ગુણો હતા (શ્લોક. ૨૬-૨૮).

આ બધા રાજસ સેવકો કહ્યા. (કર્મનો ઉદ્યમ કરનારા હોવાથી અને લોકમાં ભક્તિવાળાની તેવી પ્રસિદ્ધિ ન હોવાથી આમને રાજસ કહેલા છે. મર્યાદાના પ્રકારથી આમના ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા હતી. આરમ્ભમાં પૃષધ્ર અને કવિ ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું તેથી આ બધાને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એમ જાણવું)૨૦।।-૨૪।।

અધ્યાય ૩:

શર્યાતિ સાત્ત્વિક હતો અને તે પોતે જ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો હતો (શ્લો.૧). યજ્ઞની અને પ્રવૃત્તિ કરાવનારની સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરતો (શ્લો.૨૩-૨૬). બ્રહ્મા વગેરેની તેના ઉપર કૃપા હતી. વળી તેનામાં ભગવદ્દ્‌ભાવ પણ હતો. (જો તેનામાં ભગવદ્દ્‌ભાવ ન હોત તો તેના કુલમાં જન્મેલી કન્યા રેવતીનો બલભદ્ર સાથે વિવાહ થયો (શ્લો.૩૬) તે થાત નહિ), વળી તે વેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞો કરનાર હતો (અને અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં સોમનો ભાગ આપવો ઈન્દ્રે બંધ કરાવેલ તે તેણે ચ્યવન પાસે યજ્ઞ કરાવી ચાલુ કરાવેલો-શ્લો.૨૬). એ પ્રમાણે ત્રણ અધ્યાયોમાં પહેલા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો કહ્યા૨૪।।-૨૬।।

બીજા ત્રણ પ્રકારના સેવકો-અધ્યાય ૪:

જો ભક્તિ પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ ન કરે તો તે ધર્મ જ થાય છે, ભક્તિપણું તેને પ્રાપ્ત થતું નથી, (ભવિષ્યમાં થનાર સર્વ પુરુષોને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ ભક્તિનો પ્રભાવ છે. જો ભક્તિ તેમ ન કરી શકે તો તે ભક્તિ નહિ પણ ધર્મ

જ ગણાય). ૧.(ભક્તોમાં) પોતાના ઉપર દેવની કૃપા હોવી, ૨.પોતે દેવરૂપ થવું અને ૩.પોતે દેવનું પોષણ કરનાર હોવું; એ એક પછી એક વધારે ઉત્તમ છે. તેથી આ બીજા ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનું તેવા પ્રકારનું નિરૂપણ કરેલું છે૨૬।।-૨૮।।

જેના ઉપર દેવોની કૃપા થયેલી તે નાભાગ મન્ત્રદષ્ટા થયેલો (શ્લો.૩-૪). તે શમ્ભુની સમાન, તેમને પણ સન્તોષ આપનારો થયો. મધ્યમ (બીજા ત્રણ પ્રકારના) ભક્તોમાં તેને પહેલો (પહેલા પ્રકારનો, જેના ઉપર દેવની કૃપા થયેલી તેવો) ગણેલો છે. બીજો (દેવરૂપ થયેલ) અમ્બરીષ ભગવાન્‌ની સમાન હતો, શ્રીકૃષ્ણ અક્ષરબ્રહ્મ થી ઉત્તમ છે. અને તે જ અક્ષરના વીર્યનો પરાભવ કરી શકે છે. તે જ બ્રાહ્મણના શાપને ખોટો પાડી શકે છે, બીજો કોઈ તેમ કરી શક્તો નથી. અમ્બરીષે કાલરૂપ ભગવાન્‌નું વ્રત કરીને સેવન કરેલું, પરંતુ તેથી પર (ઈશ્વરસ્વરૂપ)નું સેવન કરેલું નહિ. તેથી ભગવાને તેના એવાં વ્રતને લીધે કાલરૂપ સુદર્શન ચક્રને તેનું રક્ષણ કરવા તેના ઉપયોગમાટે તેની પાસે રાખેલું (શ્લો.૨૮). એકાદશીના દિવસે ખોરાક ન લેવો તે જ એક વિષ્ણુનું વ્રત કરેલું છે. તેથી એકાદશી સર્વ વ્રતોમાં ઉત્તમ પવિત્ર વ્રત છે, જલ લેવું તે ખોરાક લેવારૂપ તેમજ ખોરાક ન લેવારૂપ બન્ને પ્રકારનું ગણાય છે. તેથી દુર્વાસા સ્નાન કરવા ગયા, તે દ્વાદશી એક ઘડી જ બાકી રહી ત્યાં સુધી આવેલ ન હોવાથી અને દ્વાદશીમાં પારણું કરવું જ જોઈએ તેથી અમ્બરીષે જલ લીધું. ખોરાક લેવારૂપ તેમજ તે ન લેવારૂપ બન્ને પ્રકારનું જલપાનરૂપ કાર્ય તેણે કરેલું હોવાથી તેને મધ્યમ ભક્તમાં ગણેલો છે૨૮।।-૩૩

દુર્વાસાએ સ્નાન કરી આવતાં અમ્બરીષે જલ લીધું છે તે જાણી તેને હણવા પોતાની જટામાંથી કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી. આ કૃત્યા તેને હણી શકી નહિ, એટલે દુર્વાસાનો શાપ ખોટો થયો. આ કૃત્યા દુર્વાસાએ પોતાની જટામાંથી કાઢેલી હોવાથી તેણે આપેલ આ શાપ કાયિક અથવા કાયાથી આપેલ હતો. તેથી તે ખોટો થયો કારણ કે બ્રાહ્મણનો કાયાથી આપેલ શાપ ખોટો થાય છે. તેઓએ વાણીથી આપેલ શાપ મુખ્ય છે અને કોઈ પણ સમયે તે ખોટો થતો નથી, કારણ કે વાણીનો શાપ તો તેઓ ઈશ્વરની આજ્ઞાને વશ થઈને આપે છે. લોકમાં સર્પનો દંશ જેવું દુઃખ કરે છે, તેવું દુઃખ સર્પથી પ્રહાર કરવાથી કોઈ સમયે થતું નથી. જેવો સર્પનો દંશ છે, તેવા વિપ્રોના શાપ છે. જો એક પણ બ્રાહ્મણ (શાપ આપવાનો) આદર કરે, તો બ્રાહ્મણ સિવાયનો બીજો કોઈ વાણીના સમ્બન્ધમાં કોઈપણ સમયે તેના જેવી શક્તિવાળો હોતો નથી. બ્રાહ્મણમાં મનના સમ્બન્ધવાળો દોષ તો કોઈપણ સમયે હોતો નથી. જો તેવો દોષ હોય, તો તેનામાં બ્રાહ્મણપણું જ ન હોય, કારણ કે બ્રાહ્મણને જગત્‌નો મિત્ર કહેલો છે. પરન્તુ (ભગવાન્‌ની આજ્ઞારૂપ) વાણી એકલી બધાએ વિપ્રોની કાયામાં જ વહેંચાયેલી છે, તેથી તે વિષયમાં કાયાથી શાપ આપવામાં ઘણા બ્રાહ્મણોની સમ્મતિ મુખ્ય છે એવો દઢ નિશ્ચય છે૩૪-૩૮

દુર્વાસા શઙ્કરનો અવતાર હોવાથી તેમનો શાપ ખોટો કેમ થાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે શઙ્કરનાં ત્રણ સ્વરૂપો છે. દુર્વાસા તો તેમનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. સુદર્શન ચક્ર તેમનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ હોવાનું કહેલ છે અને અધિદેવ શઙ્કર પોતે તો ભગવાન્‌ને વશ છે. અમ્બરીષે બ્રાહ્મણોના કહેવાથી દ્વાદશી એક ઘડી જ બાકી રહી ત્યારે જલપાન કરેલું (શ્લો.૫૩-૫૪). તેણે બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે તે કાર્ય કરેલ હોવાથી મુનિ દુર્વાસાને ચક્રના સંકટમાંથી બ્રહ્માએ છોડાવ્યા નહિ. ભગવાન્ વિષ્ણુ બ્રાહ્મણનું હિત કરનાર હોવા છતાં અમ્બરીષનું વ્રત પૂર્ણ થાય તે માટે તેમણે દુર્વાસાને છોડાવ્યા નહિ. (શ્લો.૬૩-૭૧). (અમ્બરીષનું વ્રત અટકી પડે તે માટે ભગવાને દુર્વાસાને છોડાવ્યા નહિ, કારણ કે જલપાન કરી રહેવાનું તેનું વ્રત દુર્વાસાને કષ્ટ આપનારું હતું–યોજના. અમ્બરીષનું એકાદશીનું વૈષ્ણવવ્રત ભગવાન્ અટકાવે તે સમ્ભવતું નથી; તેમજ તે વ્રતથી દુર્વાસાને કષ્ટ થતું ન હતું, પરન્તુ દુર્વાસા અમ્બરીષ પાસે પાછા ન જાય ત્યાં સુધી અમ્બરીષને જલપાન કરી વ્રત ચાલુ રાખવું પડે. તેથી દુર્વાસા તેની પાસે તે પૂર્ણ કરાવે તે માટે ભગવાને તેમને છોડાવ્યા નહિ એવો ભાવ જણાય છે.) ભગવાને ભક્તોની સેવાની પ્રશંસા (શ્લો.૬૭) તો મુનિ દુર્વાસાના ગર્વનો નાશ થાય તે માટે કરેલી છે, નહિ તો ભગવાને ચક્રના સંકટથી દુર્વાસાને છોડાવ્યા હોત તો પણ ભક્તોને શું નુકશાન થવાતું હતું? (કાંઈ જ નુકશાન થાત નહિ).

ત્યારે ભગવાને ભક્તનો પક્ષપાત કર્યો? એમ પણ ન માનવું. કારણ કે જો ભગવાન્‌માં પક્ષપાત હોય, તો તેમના ભક્તો શુદ્ધ ન હોય.

ત્યારે ભગવાને દુર્વાસાને શા માટે અમ્બરીષ પાસે મોકલ્યા અને પોતે તેમને કેમ ન છોડાવ્યા? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભક્તોની પરીક્ષા કરવા ભગવાને દુર્વાસાને અમ્બરીષ પાસે મોકલ્યા. જો ભક્તમાં ગર્વ હોય તો ભક્ત ભગવાન્‌નું એવી રીતે ભજન કરી ન શકે. (અમ્બરીષને ગર્વ ન હતો, અ.૫।૨૪, એવી તેની પરીક્ષા કરવા પણ દુર્વાસાને તેની પાસે મોકલેલ).

ત્રણ લોકમાં બ્રાહ્મણો સર્વથી ઉત્તમ છે, છતાં પણ તેઓ ભક્તોને પ્રોત્સાહન કરાવે તેવા નથી. આ કથામાં એવો નિર્ણય કરેલો છે કે ભક્તિ બ્રહ્મભાવથી ઉત્તમ છે જ.

અધ્યાય ૫:

અમ્બરીષે સુદર્શનની સ્તુતિ કરી તે કાલની જ સ્તુતિ થઈ, (કારણ કે સુદર્શન, અ.૫।૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે, ભગવાન્‌ની ચેષ્ટાને અધીન છે અને કાલ ભગવાન્‌ની ચેષ્ટારૂપ છે). ભક્તિમાં ભગવાન્‌ને શોધવા પડતા નથી કારણ કે ભક્તિમાં ભગવાન્ પોતાના પ્રભાવનો અનુભવ કરાવી કોઈ વાર પ્રત્યક્ષ હોય તેવા થાય છે અને કોઈ વાર પ્રત્યક્ષ જ થાય છે, પરન્તુ ભગવાન્‌ના સેવકને નક્કી શોધવા પડે છે. સુદર્શને (દુર્વાસાએ ઉત્પન્ન કરેલી કૃત્યાને હણી દુર્વાસા પાછળ પડી અમ્બરીષનું રક્ષણ કર્યું તે પોતાનો) સેવાધર્મ જ આચરેલો (કારણ કે ભગવાને તે અમ્બરીષનું રક્ષણ કરવા જ તેને સોપેલું અ.૪।૨૮,૪૮), અમ્બરીષનો પક્ષપાત કરેલ ન હતો. દુર્વાસાએ અમ્બરીષની પ્રશંસા કરી (અ.૫।૧૪-૧૭) તે દુર્વાસાના ગર્વનો પણ નાશ થયો હતો એમ જણાવે છે, કારણ કે તે ગર્વ રાખે તે ભક્તિથી વિરુદ્ધ છે. એવી રીતે આ પાંચમા અધ્યાયમાં ચાર વિષય દર્શાવેલા છેઃ

૧.ભક્તિમાં ભગવાન્‌ને શોધવા પડતા નથી

૨.તેમના ભક્તને જ શોધવા પડે છે

૩.સુદર્શને પોતાનો સેવા કરવાનો ધર્મ જ અમ્બરીષનું રક્ષણ કરવામા આચરેલ. પરન્તુ અમ્બરીષ ઉપર પક્ષપાત કરેલો નહિ

૪.બ્રાહ્મણ દુર્વાસાએ અમ્બરીષની જે પ્રશંસા કરેલી તે તેનામાં ગર્વ રહ્યો ન હતો, એમ જણાવનારી છે.

અમ્બરીષની આ કથાથી ભગવાન્‌ની ભક્ત ઉપર કૃપા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે૪૪-૪૫

ભગવાન્‌ની ભક્ત ઉપર કૃપા જ હોય, તો એક વર્ષ દુર્વાસા ચક્રના ભયથી રખડ્યા ત્યાં સુધી ભગવાને અમ્બરીષની દરકાર કેમ ન કરી અને તેમને ભૂખ્યા કેમ રહેવા દીધા? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે આટલા અંશ પૂરતી આ કથા મતાન્તર છે. (કથાનો તે ભાગ ભક્તનું માહાત્મ્ય જણાવનારો છે, અને વળી જેમ દુર્વાસાને વનમાં પાણ્ડવો પાસે દુર્યોધન વગેરેએ મધ્યરાત્રે અન્ન માગવા મોકલેલ, ત્યારે જેમ સૂર્યે દ્રૌપદીને આપેલ અક્ષયપાત્રમાં એક શાકપત્ર ઉત્પન્ન કરી તે શ્રીકૃષ્ણે આરોગતાં, સ્નાન કરવા ગયેલ દુર્વાસા અને તેમના દશહજાર શિષ્યો ધરાઈ ગયેલા તેવી રીતે ભગવાને અમ્બરીષને ભૂખનું દુઃખ થવા ન દીધેલ હોવાનું, અને એવી રીતે તેની દરકાર પોતે કરેલ હોવાનું પણ સમ્ભવે છે.)

કેટલાક એમ માને છે કે દુર્વાસાએ અમ્બરીષને હણવા કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી તે વાણીથી આપેલ શાપ હતો, (કારણ કે ''બ્રાહ્મણના શાપની પણ જેને અસર થઈ નહિ'' અ.૪।૧૩ એ વાક્યમાં શાપ શબ્દ યોજેલ છે અને તે વાણીથી આપેલ શાપ માટે જ યોજાય છે), પરન્તુ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે જે ખોટો ન થાય તેવો વાણીનો શાપ દુર્વાસાએ અમ્બરીષને આપ્યો હોય અને તેવો શાપ ભગવાને ખોટો પાડયો હોય, તો તે કથાનો નિરોધમાં-દશમા સ્કન્ધમાં

સમાવેશ થાય, એવો નિશ્ચય છે. (પરન્તુ નિરોધમાં આ કથા કહેલી નથી, તેથી આ કાયાથી આપેલ શાપ જ હતો એમ સ્વીકારવું જોઈએ). દુર્વાસાએ પછી અમ્બરીષને વાણીથી વરદાન કર્યું(અ.૫।૨૧) તે ભગવાનનું જ કાર્ય હતું ૪૬-૪૬।।

અધ્યાય છઠ્ઠો:

શશાદની કથા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં (શ્લો.૬-૧૧) કહેલી. તેના વંશજો સંસારના વિષયોની અપેક્ષા રાખતા ન હતા એમ જણાવવા તેની કથા કહેલી છે, વળી આ ઈક્ષ્વાકુના વંશમાં ક્રિયાઓના સમૂહ વગેરેનું હરિને સમર્પણ કરવામાં આવતું, (આવું નિવેદન કર્યાનું અમ્બરીષના ચરિતમાં અ.૪।૨૧માં કહેલું છે). આવા નિવેદનથી રાજ્યમાં ઉત્તમ વ્યવસ્થા રહેતી. વળી જેમ અમ્બરીષની ભક્તિ બ્રાહ્મણપણાથી ઉત્તમ હતી (અમ્બરીષના ચરિતમાં તેમ જણાવેલું છે.), તેવી રીતે આ રાજાની ભક્તિ કર્મથી ઉત્તમ હતી (એમ પણ શશાદના ચરિતથી જણાવેલ છે). શશાદ ઉત્તમ હતો એમ જણાવવા તેના પુત્ર કકુત્સ્થનું નિરૂપણ કરેલું છે (શ્લો.૧૨-૧૯). તેના વંશમાં ધુંધુમાર (શ્લો.૨૩) વગેરે બલવાન રાજાઓ થયા, તે વંશના રાજા માંધાતાની પચાસ કન્યાઓનાં લગ્ન વિપ્ર સૌરભિ સાથે થયેલાં (શ્લો.૩૮). (શશાદે વસિષ્ઠ સાથે તત્ત્વચિંતન કરતાં, તેનો ધર્મ પરમ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યો-શ્લો.૧૦). એવી રીતે ધંધુમાર વગેરેના વંશને ઉત્પન્ન કરનાર શશાદ બ્રાહ્મણોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલ. આ ભક્તિ માર્ગમાં ત્રણ મધ્યમ પ્રકારના ભક્તોનું વર્ણન થયું૪૬।।-૪૯।।

ઉત્તમ ત્રણ પ્રકારના સેવકો-અધ્યાય ૭:

ઉત્તમ ત્રણ પ્રકારના સેવકોમાં, (એટલે સર્વની મુક્તિ કરાવે તેવા સેવકોમાં) ધૈર્યવાળો હરિશચન્દ્ર (શ્લો.૭-૨૭) પહેલો વિચારાયેલો છે. તેની ભક્તિની પ્રશંસા થાય તે માટે તેનો પિતા(ત્રિશઙ્કુ) ચાંડાલ થયેલ, તે કથા કહેલી છે.

તે ત્રિશઙ્કુ પણ સંસારના પદાર્થોની અપેક્ષા રાખતો ન હતો (સદેહે તેણે સ્વર્ગમાં જવાની ઈચ્છા અને ઉદ્યમ કરેલ, તેથી જ એમ જણાય છે કે તેને આ સંસારના પદાર્થોની અપેક્ષા ન હતી. તેથી તે બીજા કારણથી ચાંડાલ થયેલ હોવાથી તેને તેનાથી દોષ લાગતો ન હતો. જો તે તેનાથી દોષવાળો થયો હોત, તો તેનાથી હરિચન્દ્રની ઉત્પત્તિ ન થાત. તેથી અજામિલની પેઠે પૂર્વની વાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલો તેનો ચાંડાલપણું પ્રાપ્ત કરાવનારો) તે દોષ પહેલાનો જ હતો, અને ભક્તિથી જ દૂર થવા માટે તે આ જન્મમાં તેવો પ્રકટ થયેલો. તેનું મૂળ નામ 'સત્યવ્રત' હતું, અને તે 'ત્રિશઙ્કુ' નામથી ઘણો પ્રખ્યાત થયો. તેથી તેનો તે દોષ વાસ્તવિક ન હતો એમ જણાય છે. જો તેનો તે દોષ વાસ્તવિક હોત તો, પુષ્ટિનાં કાર્ય કરનાર વિશ્વામિત્ર તેનું કાર્ય (તેને સ્વર્ગમાં મોકલવાનું-શ્લો.૬) કોઈ પણ સંજોગોમાં કરત નહિ૪૯।।-૫૨।।

મોટું સાહસ કરનાર હરિશ્ચન્દ્રનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. જ્યારે તે ધર્મની પરીક્ષા કરનાર ચાંડાલનો દાસ થયેલ, ત્યારે તેણે પોતાના મરણ પામેલ પુત્રનું ખાંપણ લીધા વિના તેને પણ બાળવા દીધો નહિ, અને પોતાના સ્વામી ચાંડાલનું હિત કર્યું. એ તેનું મોટું સાહસ માર્કંડેય પુરાણ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે આવો સત્યવાદી હોવા છતાં તેનો પિતા ચાંડાલ હોવાથી તેની મુક્તિમાં વિઘ્ન છે એવી લોકમાં થતી નિન્દા અટકે, તે માટે તેણે પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમ કરેલો (શ્લો.૮-૯) કારણ કે ત્રણ પ્રકારના ઋણ પુત્રથી ફીટાડી શકાય છે. પુત્રનું તેને બીજું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું એમ જણાવવા ''મને વીર પુત્ર થશે તો તે પુત્રથી તમારો યજ્ઞ કરીશ'' એમ તેણે વરુણને કહેલું(શ્લો.૯). તેમ ન હોત, (બીજા કોઈ પ્રયોજન માટે તેને પુત્ર જોઈતો હોત) તો તે વરુણને તેમ ન કહેત. વરુણથી જે પુત્ર પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેનું વરુણને દાન કરવું સમ્પૂર્ણ રીતે યોગ્ય જ હતું. આથી એવું તાત્પર્ય કહેલું છે કે હરિએ આપેલા સર્વ પદાર્થો ભક્તોએ પરમેશ્વર હરિને જ સોંપી દેવા જોઈએ. વરુણ દૈત્યોનો રાજા છે, તેથી તે તેવાં (પુત્રથી પુરુષમેધ યજ્ઞ કરાવવાનાં) ક્રૂર કર્મ કરાવવાનો આગ્રહ કરે, છતાં પણ (હરિશ્ચન્દ્રનો પુત્ર) રોહિત; ભક્તનો પુત્ર હોવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ. રોહિતે પોતાના બદલે જેને પુરુષમેધમાં હોમવા વેચાતો લીધેલ, તે શુનઃશેપને પણ શ્રીકૃષ્ણે (વિશ્વામિત્રદ્વારા અ.૧૬।૩૧-૩૨) મુક્ત કરાવ્યો. જે ભક્ત ન હોય, તેનું હૃદય ઘણુ ક્રૂર હોય છે એમ જણાવવા અજીગર્તની કથા કહેલી છે (શ્લો.૨૦). વિશ્વામિત્ર તો

પુષ્ટિમાં રહેલા હતા. (તેથી તેમણે શુનઃશેપને વરુણનો મન્ત્ર શીખવી, મૃત્યુમાંથી બચાવી પોતાનો પુત્ર કરી રાખેલ હતો. ભારત અનુશાસન પર્વ અધ્યાય ૩ જુઓ. હરિશ્ચન્દ્રે વરુણને આપેલ પુત્રથી યજ્ઞ કરવાનું વચન તે પાળે અને સત્યથી તે ચલે નહિ, એટલે હરિશ્ચન્દ્રમાં દોષ ન રહે તે માટે વિશ્વામિત્ર તેને યજ્ઞ કરાવતા હતા (શ્લો.૨૧). યજ્ઞ કરવાથી દોષ રહેતા નથી, એવો ચોથા સ્કન્ધના વિસર્ગ ઉપરના નિબન્ધની ''દોષ ન રહે તે માટે અશ્વમેધ..'' કારિકા ૧૨૧ (૧૨૦ કારિકાના પૂર્વાધમાં વિચાર કરેલો છે-યોજના) માં વિચાર કરેલો છે. તેથી આ હરિશ્ચન્દ્રના યજ્ઞમાં યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજો બધાએ 'પુષ્ટ' (ભગવાન્‌ની કૃપાવાળા) હોઈ બીજાઓ ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાનું જણાવેલ છે (શ્લો.૨૨-૨૩) ઋત્વિજો પુષ્ટ હોવાથી યજ્ઞમાં કાંઈ ખામી રહે તો તેમનાથી યજ્ઞની પૂર્તિ થાય, તે માટે એમ કહેલ છેપ૨।।-૫૯।।

અધ્યાય ૮ઃ

હરિશ્ચન્દ્રથી પણ સગર ઉત્તમ હતો. તેના પુત્રોએ સાગર બનાવેલ (શ્લો.૫). (પહેલાં દૈત્યો સમુદ્રમાં રહેતા હતા અને દેવોને પીડા કરતા હતા ત્યારે દેવોની પ્રાર્થનાથી અગસ્ત્યે સમુદ્રનું પાન કર્યું. ત્યારે આ દ્વીપ સૂકાતાં લોકો બીજા દ્વીપમાં જવા મંડયા અને દ્વીપોની મર્યાદાનો લોપ થવા લાગ્યો એમ બીજા પુરાણોમાં કહેલ છે. આ મર્યાદાનો લોપ થતો અટકાવવા સાગર કરવામાં આવ્યો. તેથી) લાંબા સમય સુધી સ્થિર રહે તેવું કાર્ય (સાગર) કરનાર (સગર) હરિશ્ચન્દ્રથી ઉત્તમ છે. આવું સ્થિર કાર્ય કરનાર સગરને અહીં ઉત્તમ કહેલ છેપ૯।।-૬૦।।

(સગરને 'અસમંજસ' નામનો પુત્ર હતો-શ્લો.૧૫. આ પૂર્વજન્મમાં યોગી હતો, પણ યોગથી ભ્રષ્ટ થયેલ હોઈ અહીં અવતરેલ-શ્લો.૧૬. તે પુત્રનો સગરે ત્યાગ કરેલ-શ્લો.૧૮. ''પવિત્ર ધનવાન કુટુમ્બમાં યોગથી ભ્રષ્ટ થયેલાનો જન્મ થાય છે'' (ભગ.ગીતા૬।૪૧) તેવા યોગથી ભ્રષ્ટ થયેલ પુત્રનો તેણે અપરાધ કરેલો, તે ગરરૂપ હતો. (તેથી 'સગર' નામ પડેલ?). આ પુત્ર અસમંજસે પિતા સગરને સુખ થાય તે માટે પુત્ર અંશુમાન ઉત્પન્ન કરી વંશ ચાલુ રાખેલ-શ્લો.૧૫ (સગર રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલો-શ્લો.૩૦, તેથી તે ચક્રવર્તી હતો. છતાં આ પ્રકરણ બીજાઓને મુક્ત કરાવનાર એટલે બીજાઓ ઉપર ઉપકાર કરનાર ભક્તોનું હોવાથી) જ્ઞાન અથવા (ચક્રવર્તી થવારૂપ) કર્મ આ પ્રકરણને અનુકૂલ ન હોવાથી ચક્રવર્તી થવું એ આ પ્રકરણમાં મુખ્ય (ગુણ) થઈ શકે નહિ, તે તો માત્ર માહાત્મ્ય જણાવનારું છે. (તેથી ચક્રવર્તી હોવાને લીધે જેમ મરુત્તને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો, તેમ સગરને તે કારણથી શ્રેષ્ઠ ગણેલ નથી ૬૦।।-૬૨।।

અધ્યાય ૯ઃ

આ અધ્યાયમાં બીજા ઉપર ઉપકાર કરનાર મુખ્ય સેવક ભગીરથ છે. અંશુમાન (શ્લો.૧) અને દિલીપ (શ્લો.૨) નું નિરૂપણ ભગીરથ બીજથી શુદ્ધ હતો એમ જણાવવા કરેલું છે. ભગીરથ; ભાગીરથી ગઙ્ગાને સ્વર્ગમાંથી ભૂતલ ઉપર લાવ્યો. આ ભાગીરથીનું સ્વરૂપ તો ૧।૧૯।૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલું છે. તેવી ઉત્તમ ભાગીરથીને ભૂમિ ઉપર વહેરાવી એ ભગીરથનું ભક્તિનું ઉત્તમ કાર્ય છે.

ગઙ્ગા મર્યાદાભક્તિમાર્ગની ઉત્તમ સીમા મનાયેલી છે. ગઙ્ગામાં ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે, તેથી તેમાં જે પાપીઓ સ્નાન કરે તેઓના પાપનો તેમાં સઙ્ગ્રહ થાય. તે પાપોને મારે ક્યાં ધોવાં? એવો ગઙ્ગાએ પ્રશ્ન કરતાં, ભગીરથે તેને તે પાપો ભક્તોને જ આપી ધોવાં એવો ઉત્તર આપ્યો-શ્લો.૫-૬.

ગઙ્ગાને ભગવાન્‌નાં ચરણારવિન્દનો એકવાર સમ્બન્ધ થવાથી તેનામાં બીજાઓનાં પાપો ધોવાની શક્તિ આવેલી, પરન્તુ બીજાઓનાં જે પાપો તે ધૂએ તે પોતાના જલમાં રહે, તો તેની બીજાઓનાં પાપ ધોવાની શક્તિ નાશ પામે, અને તેથી તેને નુકશાન થાય, તેમજ સગરના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોનો ઉદ્ધાર થઈ ન શકવાથી ભગીરથની ઈચ્છા પણ પાર ન પડે. તેથી પોતામાં સઙ્ગ્રહ થયેલ પાપો કેમ ધોવાં એવો ભગીરથને પ્રશ્ન કરી, તેણે એ ગૂંચ તેના ઉત્તરથી ઉકેલી.

આમ છતાં ગઙ્ગાનું જલ સ્વર્ગમાંથી પડતાં પૃથ્વીને ભેદી પાતાલમાં જતું રહે તો પણ ભગીરથે ઇચ્છેલ ફલ તેને પ્રાપ્ત ન થાય, તેથી પોતાને પડતાં ધારણ કોણ કરશે ? એવો પ્રશ્ન પણ તેણે ભગીરથને કરેલ-શ્લો.૪. ત્યારે ભગીરથે ભગવાન્‌ની આજ્ઞા (જુઓ અ.૮।૨૯) જાણીને તે પ્રમાણે કરવાનો માત્ર ઉપાય વિચારવાનો છે એવું ધ્યાનમાં રાખી ''તારા વેગને શઙ્કર ધારણ કરશે'' એવો ઉત્તર આપી, આ બીજા પ્રશ્નનો પણ નિકાલ કર્યો.

શઙ્કર ગઙ્ગા પડતાં તેના વેગને ધારણ કરશે એ શઙ્કરને પૂછ્યા વિના તેણે કેમ જાણ્યું? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે શઙ્કર જીવસમૂહના મૂલ અથવા આધાર છે, તેથી તે પણ ભગવાન્‌ની આજ્ઞા જાણતા હોઈ (ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જેનું અનુમાન થઈ શકે તેવી) સત્પુરુષોની ઇચ્છા પણ તેઓ જાણે અને સર્વ જીવોના આધાર હોવાથી સર્વનાં કલ્યાણ માટે તે ગઙ્ગાને ધારણ કરશે એમ વિચારી તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો. શઙ્કરે તે પ્રમાણે સર્વનાં કલ્યાણમાટે (પરમ સાવધાન થઈ પોતાના મસ્તક ઉપર) ગઙ્ગાને ધારણ કરી (શ્લો.૯) અને તેથી સગરના સર્વ પુત્રોનો ઉદ્ધાર થયો અને સર્વ મુક્ત થયા૬૨।।-૬૭।।

શઙ્કર ગઙ્ગાને ધારણ કરવામાટે ઘણા સાવધાન શા માટે થયેલ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે જો સાવધાન થયા વિના શઙ્કરે ગઙ્ગાને ધારણ કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો હોત, તો ગઙ્ગાનું જલ તેમના દેહના સમ્બન્ધવાળું થાત, અને તેથી માત્ર તેમનું જ હિત કરત. તે જલ શિવનિર્માલ્ય થાત અને તેથી જીવોની અવિદ્યાને તે કેવી રીતે જ દૂર કરત? શિવના દેહના સમ્બન્ધવાળું જલ જીવોને અવિદ્યાથી મુક્ત કરી શક્ત નહિ. જેમ ઘણા માણસોને ઉપયોગી થાય તે માટે કોઈ કિંમતી ચીજ ઘણી સાવધાનીથી માથા ઉપર મૂકી લેવાય છે, પરન્તુ લાવનાર પોતે તેનો ભોગ કરતો નથી, તેમ શઙ્કરે ગઙ્ગાને ધારણ કરી. ગોદાવરી અને ભાગીરથીમાં આ જ ભેદ છે. ગોદાવરી શિવનિર્માલ્ય થઈ અને પછી વરાહતીર્થમાં વરાહના સમ્બન્ધથી તેનો તે દોષ ગયો, જ્યારે ગઙ્ગા તો શિવનિર્માલ્ય થઈ જ નથી. આ ગોદાવરી માહાત્મ્ય ઉપરથી જણાય છે૬૭।।-૬૮।।

ગઙ્ગા શિવનિર્માલ્ય થઈ નથી, તેથી તેને શિવનો સમ્બન્ધ થવા છતાં, જેમ શિવે આપેલી વિદ્યા પવિત્ર હોઈ મુક્ત કરાવે છે, તેમ ગઙ્ગા જીવોને ''અને વિદ્યાથી'' એ વાક્ય પ્રમાણે અવિદ્યાથી મુક્ત કરાવે છે. જો ભક્તને દેહભાવ (''હું દેહ છું'' એવી બુદ્ધિ) દૃઢ હોય, તો ગઙ્ગાથી તે શ્રીકૃષ્ણનો દાસ બને છે, પણ જો દેહભાવ દૃઢ ન હોય, તો તે ગઙ્ગાના તીર ઉપર સાયુજ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, (એવાં બે પ્રકારનાં ફલ ગઙ્ગાથી પ્રાપ્ત થાય છે) તેમાં સંશય નથી૬૮।।-૭૦

જેમને માટે ભગીરથ ગઙ્ગા ભૂતલ ઉપર લાવ્યો તેમને તો તેથી સ્વર્ગની જ પ્રાપ્તિ થઈ(શ્લો.૧૨), તેથી ગઙ્ગાથી ઉપર જણાવેલ બે પ્રકારનાં ફલ પ્રાપ્ત થતાં હોવાનું કેમ જણાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સગરના ૬૦,૦૦૦ પુત્રો દૈત્યો હતા, તેઓનો પણ ગઙ્ગાથી ઉદ્ધાર થયો. એ ગઙ્ગાથી આશ્ચર્યકારક ફલ પ્રાપ્ત થયેલ, પરન્તુ ગઙ્ગા તેટલું જ ફલ આપનારી નથી. (ઉપર કહેલ બન્ને પ્રકારનાં ફલ તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ શ્લો.૧૪-૧૫ ઉપરથી જણાય છે)૭૧

ભક્તિ મુખ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા અહીં સૌદાસની કથા કહેલી છે (શ્લો.૧૮-૩૯). સ્ત્રીનું મુખ્ય હોવું (શ્લો.૨૪-૩૭) એ ભક્તિયોગ છે. ભક્તિ સાથે જ્ઞાન ભળે તે માટે બ્રાહ્મણ (વસિષ્ઠ)ના બીજથી સૌદાસનો વંશ ચાલવાની કથા કહેલી છે (શ્લો.૩૮-૩૯). તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ખટ્વાઙ્ગમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્ને હતા (શ્લો.૪૧-૪૯) અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવાથી તેને અન્તરાયરહિત મુક્તિ તરત જ પ્રાપ્ત થયેલી

(શ્લો.૪૨,૪૮,૪૯). ભક્તિમાર્ગની આ ઉત્તમ સીમા છે એવો નિશ્ચય છે. એવી રીતે પહેલા નવ અધ્યાયોથી ભગવાન્‌ના સૂર્યવંશના સેવકોની આ કથા કહી।।૭૨-૭૪।।

ઈશ્વર રામચન્દ્રની કથા–અધ્યાય ૧૦:

જો ઈશ્વરની કથા ન હોય તો તેમના સેવક ન હોય. (તો પછી સેવકોની કથા ક્યાંથી જ હોય?) તેથી જ્ઞાનથી ભળેલી (અ.૧૩) ઈશ્વરની કથા ૧૧ અને ૧૨મા એ બે અધ્યાયોથી કહેલી છે. તેથી ઈશ્વરની ૧.ક્રિયાશક્તિ, ૨.ભક્તિમાં સ્થિરતા અને ૩.જ્ઞાન; આ ત્રણ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે કહેલા છે.

વંશ ચાલુ રાખનારા કુશ વગેરે પુત્રો ×ઈ૩×અજ્ઞાનરૂપ છે, તે તેરમા અધ્યાયમાં જણાવેલા છે. યજ્ઞો કરવા વગેરેથી પ્રાપ્ત થતી ઊંચી સ્થિતિ ×ઈ૨×અભક્તિરૂપ છે, તે બારમા અધ્યાયમાં જણાવેલી છે અને ×ઈ૧×અક્રિયારૂપ ચરિત્ર છે, તે આરમ્ભમાં (અગિયારમા અધ્યાયમાં) કહેલું છે૭૫-૭૬।।

હરિ રામચન્દ્રનો જન્મ સૂર્યના વંશમાં મધ્યાહ્‌ન સમયે થયો હતો. તે સમયે સૂર્ય ઘણો જ તપતો હતો તેથી તેનું તેજ રામચન્દ્રે પોતાની અંદર લઈ લીધું, અને જેટલા અધર્મના સહાયકો હતા, તે સર્વનો તે તેજથી નાશ થયો. (જન્મ સમયે) નવે ગ્રહો બલવાન હતા એમ જણાવવા ભગવાન્ રામચન્દ્રનો જન્મ (ચૈત્ર શુદ) નવમીને દિવસે પુષ્ય નક્ષત્રમાં થયો હતો, (કારણ કે "જેમ સર્વ પશુઓમાં સિંહ બલવાન છે તેવી જ રીતે નક્ષત્રોમાં પુષ્ય બલવાન છે" એ વાક્ય પ્રમાણે પુષ્ય નક્ષત્ર બલવાળું છે) છ ગુણો ('ગણ' પાઠ છે ત્યાં 'ગુણ' જોઈએ એમ જણાય છે, કારણ કે 'ભગ' શબ્દથી પ્રસિદ્ધ છ ગુણોવાળા ભગવાન્ છે. 'ગણ' એટલે સમૂહ અહીં છ ગણ કહેલ હોવાનું સમ્ભવતું નથી.) વાળા ચારમૂર્તિ (ચાર વ્યૂહ) વાળા ભગવાન્‌નો જન્મ એ પ્રમાણે નવમીને દિવસે મધ્યાહ્‌ને પુષ્ય નક્ષત્રમાં થયેલો૭૬।।-૭૯

યોગીઓ જેમનું ધ્યાન કરે છે તે રામચન્દ્રનો અવતાર જ છે, અને બીજો (કોઈ અવતાર) નથી, એમ જણાવવા (૫।૧૯।૨ થી આરમ્ભી હનુમાને) પહેલાં નમન કરી, પછી રામચન્દ્રનું ચરિત કહેલું છે. યોગીઓનું રક્ષણ કરનારું સ્વરૂપ તે જ ('તદૈવ' પાઠ છે તે 'તદેવ' જોઈએ, એમ જણાય છે.) હોવાથી હનુમાને તેવાં વચન કહેલાં છે. રામચન્દ્રના ચરિત્રમાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે તેવું ઘણું છે, તેથી લોકોને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રીભાગવત સંહિતામાં જે તેમનાં વીર્યને દર્શાવનારું છે તે જ વર્ણવેલું છે. તાડકાનો રામચન્દ્રે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં વધ કર્યો તે અહીં કહેલ નથી, કારણ કે સ્ત્રી હોવાથી તેનો વધ કરવામાં કાંઈ પુરુષાતન ન હતું. ત્યાં વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં જ તેમણે મારીચ રાક્ષસને હણ્યો(શ્લો.૫) અને વળી ત્યાર પછી સીતાને મોહ કરવાના પ્રયોજનથી માયાથી સુવર્ણના હરણનું બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું, ત્યારે તેમણે તેને તે બીજા રૂપમાં પણ હણેલો (શ્લો.૧૦). સીતાના સ્વયંવરમાં જો રામચન્દ્રે શઙ્કરના ધનુષ્યને સજ્જ(જ) કર્યું હોત તો તે શઙ્કરની સમાન ગણાત, પરન્તુ તેમનાથી અધિક ન ગણાત, તેથી સીતાને પ્રાપ્ત કરવા તેમણે તે ધનુષ્યને ભાંગી નાખ્યું (શ્લો.૬), તેથી પરાજય પામેલા શઙ્કરે તેમને ક્યા સીતા પરણાવી।।૮૦-૮૪।।

પરશુરામ શઙ્કરના શિષ્ય હતા. શઙ્કરનો પરાજય થયો, એટલે તેમના શિષ્ય પરશુરામનો પણ પરાજય થયો જ. છતાં રામચન્દ્રે પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવાની નિરર્થક લીલા શા માટે કરી? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે ક્ષત્રિયોમાં રાક્ષસ અને ગાન્ધર્વ વિવાહો ઉત્તમ પ્રકારના ગણાય છે. રામચન્દ્રને એક જ પત્ની રાખવાનું વ્રત હતું અને જનકે તેમને સીતા પરણાવી એટલે ગાન્ધર્વ પ્રકારનો વિવાહ ન થયો તેથી વિવાહ રાક્ષસ પ્રકારનો થાય અને પોતાનું ક્ષત્રિયપણું સિદ્ધ થાય અને સીતાને (ઉત્તમ રાક્ષસ પ્રકારના વિવાહથી પરણેલા ગણાય તે) માટે પરશુરામ સાથે રામચન્દ્રે યુદ્ધ કર્યું. કારણ કે લોકમાં વિવાહ વગેરેનું સુખ ક્ષત્રિયોમાં ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે. (તેથી તે ઉત્તમ પ્રકારના વિવાહનું સુખ પ્રાપ્ત થાય, તે માટે પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરેલું) પરશુરામ પણ ભગવાન્‌ના અવતાર હતા. તેમની સાથે લોકોને મોહ પમાડવા, એટલે રામચન્દ્ર ભગવાન્‌નો અવતાર છે એ જણાય નહિ તે માટે જ યુદ્ધ કરેલું અથવા લોકમાં જો રામચન્દ્ર પ્રાકૃત પુરુષ જ

મનાતા હતા એમ માનીયે, તો (તેમણે આ યુદ્ધમાં દર્શાવેલ) શૌર્ય લોકોનો તેમના ઉપર સ્નેહ (સ્નેહને લીધે રામચન્દ્રનું સ્વરૂપ છૂપું રહેવાનું અટકે, અને તે ભગવાન્‌નો અવતાર હોવાનું જણાય તેવું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું તેમનું શૌર્ય હતું–યોજના) જણાવનારું હતું. પરન્તુ તેમનું ભગવાન્‌ના અવતાર પરશુરામ સાથેનું યુદ્ધ લોકને મોહ કરાવવા જ થયેલું, એવો નિશ્ચય છે. રામચન્દ્ર; ભગવાન્‌ના અવતાર છે એ દેવોથી પણ છૂપું રહે તે માટે તેમને અને પરશુરામ બન્નેને ભારે વિવાદ થયેલો૮૫-૮૬।।

અથવા રઘુનાથ પુરુષોત્તમ જ કહેવાય છે. તે પુરુષોત્તમ છે એ વિષયમાં ગુણવાળા ભગવાન્‌ના અવતારોની સમ્મતિ થાય તે માટે, વિશ્વામિત્રમાંથી, શઙ્કરમાંથી તેમજ પરશુરામમાંથી જે તેજ તેમણે લીધેલ તે પોતાની અંદર જ રાખેલ.

રામચન્દ્ર પુરુષોત્તમ હોય, તો તેમણે વનવાસ કર્યો, સીતાને રાવણ હરી ગયો વગેરે લીલાઓ કેમ ઘટે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે આ લીલાઓ તેમણે અમુક પ્રયોજનથી કરેલી. અહલ્યા, શબરી વગેરેનો ઉદ્ધાર કરવાનો હતો, દરિયા ઉપર પૂલ બાંધવો હતો, રાક્ષસોને હણવા હતા–આ અને આવાં બીજા પ્રયોજનને લીધે લોકને મોહ ઉત્પન્ન કરવા તેમણે આ લીલાઓ કરેલી.

તેથી લોકને મોહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે સીતાનું હરણ થયું જ ન હતું. 'નર્ય' એટલે ગાર્હપત્ય અગ્નિએ સીતાને પોતાની પાસે રાખેલી અને સીતાની છાયારૂપ માયા તેણે જ બનાવી રામચન્દ્રને આપેલી. પછી ઘણા ક્રૂર રાવણને હણી, તે છાયારૂપ માયા સીતાને અગ્નિમાં મૂકી, પોતાનાં પત્ની સીતાને તેની પાસેથી લઈ, રામચન્દ્ર અયોધ્યા પધારેલા. (આ કથા બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં અગ્નિખણ્ડમાં કહેલી છે૮૬।।-૯૦

રામચન્દ્રે લઙ્કા જવામાટે સમુદ્ર ઉપર પૂલ બાંધ્યો તે ચરિત એકલું ઘણું અદ્‌ભુત મનાયેલું છે. લઙ્કામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ દોષરહિત થઈ રહી, એમ જણાવવા તે અહીં કહેલું છે (શ્લો.૧૩-૧૬) (કારણ કે જો તે પૂલ ન બાંધે અને રાવણને લઙ્કા જઈ ન હણતાં બીજા સ્થલે હણે, તો લઙ્કાની સ્ત્રીઓને તેમનાં દર્શન તથા તેમનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન થવાથી તેઓ દોષરહિત થાય નહિ). બીજું તેમનું ચરિત લૌકિક ભાષાથી કહેલું છે. લૌકિક ભાષાથી કહેવાથી લોક કૃતાર્થ થાય એમ જણાવવા રામચન્દ્રનું ચરિત તેવું (લૌકિક ભાષાથી લૌકિક રીતે) કહેલું છે (જેમ શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં ''કામથી ગોપીઓ, ભયથી કંસ ... મુક્ત થયા'' એમ કહી કૃતાર્થ થવા માટે હરકોઈ ઉપાયથી શ્રીકૃષ્ણમાં મન પરોવવાનું કહેલું છે; તેમ અહીં પણ) જગતના જુદા-જુદા પ્રકારના જીવો કૃતાર્થ થાય તે માટે લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારે રામચન્દ્રનું ચરિત્ર કહેલું છે૯૧-૯૨

અધ્યાય ૧૧:

રામચન્દ્રે વળી ઘણું ઉત્તમ અશ્વમેધ યજ્ઞ વગેરે વૈદિક ચરિત્ર કર્યું. તેવી રીતે તેમણે અગિયારસો અશ્વમેધ કરેલા. લૌકિક પુરુષોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમણે લૌકિક સ્થિતિ ધારણ કરેલી. ભૂતલ ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ દક્ષિણામાં આપી યજ્ઞ કરનાર રામ જ છે (શ્લો.૨-૪). વળી તેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારવાળા વિપ્રોને ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન આપ્યું૯૩-૯૪।।

એ બધી લીલા રામચન્દ્રે ભલે કરી, પરન્તુ અપરાધ વિનાની સીતાનો ત્યાગ કરાવનારી લોકવાર્તાનું શ્રવણ તેમણે શા માટે કર્યુ? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે વાસનાના ધોરણે સીતાનો ત્યાગ થાય તે માટે કોઈ એક પ્રસઙ્ગે તેમણે લૌકિક ભાષાનું સ્થાપન કરતાં લોકની તે વાર્તા સાંભળેલી. (પદ્મપુરાણના પાતાલખણ્ડમાં રામચન્દ્રે અશ્વમેધ કર્યો તે પ્રસઙ્ગમાં કહેલું છે કે સીતાએ બાલ્યાવસ્થામાં એક પોપટ દંપતીને પકડેલાં. તે પૈકી પોપટી મરણ પામી, તેથી પોપટે

સીતાને શાપ આપ્યો કે તારો પતિ તારો ત્યાગ કરશે. તે જ પોપટ મરણ પામી અયોધ્યામાં ધોબી જન્મ્યો અને તેણે સીતાનો ત્યાગ કરાવનારી તે વાર્તા કહેલી. આ વાર્તાથી સીતાની જે વાસના સૂચવાય છે તે વાસનાને દૂર કરવા રામચન્દ્રે આ લીલા કરેલી. તેથી આ લીલા ભક્તને દુઃખ આપનારી જણાતી હોવા છતાં પરિણામે છૂપી રીતે સુખ આપનારી છે. તેથી એ લીલા જરાએ દોષરૂપ નથી. રામચન્દ્રે લોકની એ વાર્તાનું શ્રવણ કર્યું, કારણ કે) જ્યારે ભક્તિમાર્ગના પ્રભુ લૌકિક પ્રકટ કરે, ત્યારે જ લૌકિક પુરુષોથી ભક્તિ થઈ શકે. તેમ ન કરે, તો તેઓથી ભક્તિ થઈ શકે નહિ, એવો નિશ્ચય કરીને સ્થાનભક્તિમાં રામચન્દ્રનું નિરૂપણ કરેલું છે (જુઓ ૫।૧૯।૧૮).

આ અધ્યાયમાં ચારે મૂર્તિ (રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન એ ચારે)નું ચરિત તથા તેમના વંશનું પણ વર્ણન કરેલું છે (શ્લો.૧ થી ૧૧,૧૨, ૧૨ તથા ૧૩, ૧૪) કારણ કે વંશ પણ ઈશ્વરનું જ ચરિત છે. તેથી (બારમા અધ્યાયમાં પણ વંશ કહેલો હોવાથી તે પણ ઈશ્વરના ચરિતમાં ગણાતો હોવાથી) ઈશ્વરના ચરિતના ત્રણ અધ્યાયો મનાયેલા છે૯૪।।-૯૮

ભક્તિમાર્ગમાં સમ્પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળા સ્વામી હોવાનો ગુણ રામચન્દ્રમાં છે. તે ગુણ બીજા કોઈમાં નથી. તેથી અહીં રામચન્દ્રને ઈશ્વર કહેલા છે. આમનામાં લૌકિક ગુણ પણ શુદ્ધ જ હતો, દોષવાળો ન હતો. તેથી જ પરીક્ષિતે શુકને તેમના ભાઈઓ પ્રતિ તેમનું વર્તન કેવું હતું તેવો પ્રશ્ન કરેલ (શ્લો.૨૪). (રામચન્દ્રમાં રાજા હોવાનો લૌકિક ગુણ પણ એકસરખો સર્વ પ્રતિ સરખી રીતે શુદ્ધ હતો, તેમાં કોઈ પ્રસઙ્ગે દોષ થતો નહિ. તેથી જો રામચન્દ્ર પૂર્ણ ભગવાન્ પ્રકટ થયેલા હોય, તો બધાને સરખી રીતે આનંદ કરાવે, અને બધાનો તેમના ઉપર સરખો પ્રેમ હોય, તો તેમની રૈયત સુખી હોય, પણ ભાઈઓને સુખ ન થાય તેથી એવો પ્રશ્ન પરીક્ષિતે કરેલો) તેના શુકે આપેલ ઉત્તરથી જણાય છે કે તેમના ભાઈઓ પણ સુખી હતા તેમને રૈયત પણ સુખી હતી અને તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતી (શ્લો.૨૫-૩૦). લૌકિક ધર્મનો વિચાર કરતાં પણ રામચન્દ્ર પુરુષોત્તમ હોવાનો નિશ્ચય થાય, તે માટે આ પ્રશ્ન અને ઉત્તર આપેલા છે. ઘરમાં પડી રહેનાર રાજાનું લોકમાં સન્માન થતું નથી, તેથી (રામચન્દ્ર તેવા ન હતા એમ જણાવવા) લોકમાં તેમનું સન્માન થતું એ (અધ્યાયના) અન્તે ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવેલું છે (તે પણ એમ જ જણાવે છે કે રામચન્દ્ર ઈશ્વર છે)૯૯-૧૦૧

અધ્યાય ૧૨:

બારમા અધ્યાયમાં રામચન્દ્ર પછી, તેમના વંશમાં થયેલા ત્રીસ રાજાઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ દેવોના સમૂહથી એક વધારે છે (સત્તર પ્રજાપતિ અને બાર સૂર્ય મળી ઓગણત્રીસ દેવોનો સમૂહ થાય. તેથી એક વધારે એટલે ત્રીસ રાજાઓ થયેલ હોવાનું કહેલું છે. આ બધા દેવો જ હોવાનું કહેલું છે. કારણ કે) તેઓમાં યોગનો બોધ કરનારા (હિરણ્યનાભ શ્લો.૩-૪) અને યોગનું આચરણ કરનારા (મરુ શ્લો.૫-૬) પણ કહેલા છે. (જ્યાં ભગવાન્નો અવતાર થાય છે ત્યાં તેમની સેવા કરવા દેવો પણ જન્મ લે છે. શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રાકટ્ય સમયે યાદવો થયેલા, તેમ રામચન્દ્રના પ્રાકટ્યના સમ્બન્ધમાં દેવોએ જન્મ લીધેલ એમ આ અધ્યાયથી જણાવેલ છે. દેવોમાં સત્ત્વગુણ હોય છે, અને જ્ઞાન સત્ત્વથી થાય છે. તેથી આને જ્ઞાનનો અધ્યાય કહેલ હોવાનું જણાય છે) વળી (જ્ઞાનમાં ઘણા વધેલા) જનકના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં સીતા તો ભગવાન્ની જ્ઞાનશક્તિ હતાં૧૦૨-૧૦૩

અધ્યાય ૧૩:

ભગવાન્ રામચન્દ્રની જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ કરવા આ તેરમા અધ્યાયમાં જનકનો વંશ કહેલો છે અને અહીં એમ જણાવેલું છે કે જ્ઞાન સાથે ભળેલી ભક્તિ મુખ્ય (ભક્તિ) છે. તેથી તે દર્શાવતાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથેની ભક્તિવાળા નિમિની કથા પહેલા અગિયાર શ્લોકોથી કહેલી છે. ગુરુનાં વચન વિના યજ્ઞ સફલ ન જ થાય, અને નિમિ જ્ઞાની હોવાથી (શ્લો.૩) તે જાણતો હતો, (છતાં ગુરુ વસિષ્ઠના આગમનની રાહ જોયા વિના બીજા ઋત્વિજોથી તેણે યજ્ઞ ચાલુ કર્યો) તેથી ગુરુ વસિષ્ઠે તેને શાપ આપ્યો (શ્લો.૪) એ પ્રસઙ્ગ અહીં કહેલો છે. (આ પ્રસઙ્ગથી નિમિમાં

વૈરાગ્ય હોવાનું પણ જણાય છે, કારણ કે યજ્ઞ સફલ નહિ થાય એમ જાણવા છતાં તેણે યજ્ઞ કર્યો, તેથી શાસ્ત્રની વિધિ હોવાથી જ તેણે યજ્ઞ કર્યો પણ ફલની ઇચ્છાથી કર્યો ન હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તે જ્ઞાની હોવાનું તો અહીં જ કહેલ છે. વળી તે ભક્ત પણ હતો એમ અગિયારમા સ્કન્ધના બીજાથી પાંચમા સુધીના અધ્યાયોમાં તેનો નવ યોગેશ્વરો સાથેનો જે સંવાદ નારદે વસુદેવને કહેલ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે). વસિષ્ઠે નિમિને શાપ આપ્યો, એટલે નિમિએ વસિષ્ઠને પણ શાપ આપ્યો, (પરન્તુ) આ ભક્તિનું પ્રકરણ હોવાથી એવી રીતે શાપ આપ્યો કે જેથી વસિષ્ઠનો પણ મોક્ષ થાય, (આ દેહ પડે અને બીજા જન્મમાં મોક્ષ થાય, એવો અર્થ જણાય છે) કારણ કે ભક્તિમાં વિરોધકારક કાંઈ પણ નથી. તેથી નિમિને શ્રેષ્ઠ ફલ પ્રાપ્ત થયું (શ્લો.૧૧) પરન્તુ વસિષ્ઠને પ્રાપ્ત થયેલું ફળ (શ્લો.૬) કોઈ રીતે ઉત્તમ નથી, (વસિષ્ઠે ફરીથી મિત્રાવરુણના વીર્યથી ઉર્વશીમાં જન્મ લીધો. ઉર્વશી અપ્સરા અથવા વેશ્યા હોવાથી તે વેશ્યાનો પુત્ર થયો, પરન્તુ) ભક્તિમાર્ગ મુખ્ય હોવાથી (ભક્ત નિમિએ વસિષ્ઠ મુક્ત થાય તેવો શાપ આપેલ હોવાથી) વેશ્યાપુત્ર થયેલ હોવા છતાં તેને દોષ ન લાગ્યો. (નિમિ પણ સર્વના નેત્રોમાં રહી, તે ઉઘાડનાર તથા બંધ કરનાર નિમેષ કરાવનાર થયો એટલે) ભગવાન્‌નાં દર્શન કરવામાં દોષરૂપ (જુઓ ૧૦।૨૮।૧૫)થવાથી અને તેનાથી જ્ઞાન થવામાં (જોવામાં) અન્તરાય થતો હોવાથી તેને પણ દોષ લાગેલ છે, અને તેથી બ્રાહ્મણ (વસિષ્ઠ) ઉત્તમ છે૧૦૪-૧૦૮।।

ભગવાન્ રામચન્દ્રના સમયમાં સીરધ્વજ જનક હતો. તેમના અવતાર પછીના લૌકિક કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા રાજાઓ પાછળથી કહેલા છે (શ્લો.૧૮-૨૬). અને તે પહેલાના (નિમિથી આરમ્ભી હ્રસ્વરોમ સુધીના) જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા રાજાઓ પહેલાં (નિમિ પછી) કહેલા છે (શ્લો.૧૨-૧૭) એ રીતે (ઇક્ષ્વાકુ ૯।૧।૧૧ થી આરમ્ભી કૃતિ ૯।૧૩।૨૬ સુધીના) સૂર્યવંશમાં થયેલા ઈશ્વરના સેવકોનું નિરૂપણ થયું૧૦૮।।-૧૦૯।।

ચન્દ્રવંશ પ્રકરણઃ

પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા ભક્તોનું નિરૂપણ કરવા ચન્દ્રના વંશનો વિચાર કરવામાં આવે છે. જો ભક્તો જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધ હોય, તો તેઓ મુરારિના પ્રભાવવાળા પુષ્ટ સેવકો થાય છે. (પુષ્ટિભક્તિ અને મર્યાદાભક્તિ બન્નેથી મોક્ષરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં એ બે ભક્તિમાં એ જ ભેદ છે કે જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધ હોય તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રભાવવાળા ભક્તો થાય છે). અત્રિના નયનમાંથી જ્ઞાનના અંશ (નયન)માંથી ઉત્પન્ન થયેલ (અ.૧૪।૩) ચન્દ્ર પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલ પહેલો (ભક્ત) છે, કારણ કે તે પક્ષપાતી થયેલો. (''બ્રહ્માના અંશથી ચન્દ્ર થયો'' ૪।૧।૩૩ એ વાક્ય પ્રમાણે ચન્દ્ર બ્રહ્માનો અંશ હોઈ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર વંશમાં પહેલો હોવાના કારણથી પહેલો પુષ્ટિભક્ત નથી, પરન્તુ જ્ઞાનના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેને ભવિષ્યનું જ્ઞાન હોવાથી તેને પહેલો ભક્ત કહેલ છે. ''પ્રજાપતિને તેત્રીસ કન્યાઓ હતી'' એ ઉપાખ્યાનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચન્દ્રને રોહિણી ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો, અને પૂર્ણિમા તથા અમાવસ્યા ઉપર પ્રેમ ન હતો. તેથી તે રોહિણીનો પક્ષપાત કરતો આ આકસ્મિક દોષ પુરુષને પરસ્ત્રીમાં જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેવો રસ પોતાની પત્નીમાં ઉત્પન્ન થતો નથી જ. તેવી જ રીતે સ્ત્રીને પરપુરુષમાં જેવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેવો તેને પોતાના પતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી ભગવાને તારા અને ચન્દ્ર નું રસથી ભરપૂર જોડકું કર્યું. (બીજ અને ક્ષેત્ર માં દોષ ન રહે અને બન્ને રસવાળા હોય તેવાથી વંશ ઉત્પન્ન કરવા ભગવાને તેમ કરેલું. તેથી સંતાનમાં ચન્દ્રનો પ્રભાવ અને ભક્તિ જણાવેલાં છે૧૧૯

તારા માટે દેવો અને દૈત્યો ને સંગ્રામ થયો (શ્લો.૫-૭), છતાં તારા અને ચન્દ્ર નું રસમય દોષરહિત જોડકું કેમ કહેવાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે તારા અને ચન્દ્રમાં લક્ષ્મી અને નારાયણ નો આવેશ તારાને ગર્ભ રહ્યો ત્યાં સુધી જ હતો, તેથી ત્યાં સુધી તારા ચન્દ્ર પાસે રહી તેમાં સર્વની સમ્મતિ હતી, ત્યાર પછી સમ્મતિ ન હતી. તેથી જ ગર્ભાધાન સુધી (તારા ચન્દ્ર પાસે રહેલી તેમાં) સર્વની સમ્મતિ હોવાનું જાણીને ગુરુ બૃહસ્પતિએ બાલક બુધ રાખવા ઇચ્છા કરેલી (શ્લો.૧૦). તેથી પાછળથી તારા માટે સંગ્રામ થયો એમ જે પહેલાં કહ્યું, તેનો વિરોધ ખરેખર થતો નથી.

ચન્દ્ર અત્રિના નયનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી બ્રાહ્મણ ગણાય, છતાં તેના પુત્ર બુધે ક્ષત્રિયનો વંશ ઉત્પન્ન કર્યો એમ કેમ ગણાય! એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ચન્દ્રમાં બ્રાહ્મણ્ય અને ક્ષત્રિયત્વ બન્ને હતા. અત્રિના નયનમાંથી તે ઉત્પન્ન થયો, તેથી તેનામાં બ્રાહ્મણ્ય હતું, અને ''સ્વારાજ્યની ઈચ્છા રાખનાર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવો'' એ વાક્ય પ્રમાણે ક્ષત્રિયોએ કરવા યોગ્ય રાજસૂય યજ્ઞ કરી, ત્રણે ભુવનો ચન્દ્રે જીતી લીધાં હોવાથી (શ્લો.૪) તે ક્ષત્રિય પણ હતો. તારાનું તેણે અહઙ્કારથી હરણ કરેલું અને અગિયારમા સ્કન્ધમાં અહઙ્કાર ક્ષત્રિયોનો ગુણ હોવાનું કહેલ છે તેથી, ચન્દ્રે ક્ષત્રિય તરીકે જ તારામાં ગર્ભાધાન કરેલ, તેથી બુધ ક્ષત્રિય હતો. વળી આ ભક્તિનો સ્કન્ધ છે, અને ભગવાન્‌ના પૂર્ણ અનુગ્રહરૂપ ભક્તિ અહીં જણાવવાની છે. છાન્દોગ્યમાં પંચાગ્નિવિદ્યામાં આવી ભક્તિ ક્ષત્રિયમાં જ હોવાનું કહેલ છે. બ્રાહ્મણમાં પુષ્ટ ભક્તિ હોતી નથી. તેથી બુધ (રાજાપણું જેનામાં ગૂઢ હતું તેવા ચન્દ્રનો પુત્ર હોવાથી) રાજાનો જ પુત્ર હતો, (અને તેથી ક્ષત્રિયનો વંશ તેણે ઉત્પન્ન કર્યો). વળી બુધ ઘણો જ બુદ્ધિમાન હતો (શ્લો.૧૪), અને તેનામાં જૂઠાણું જરાએ ન હતું. તેથી માતા તારાને પણ તેણે તેનું પાપ તરત જ પ્રકટ કરવા કહેલું (શ્લો.૧૨)૧૨૦-૧૨૧।

આ બુધનો પુત્ર પુરૂરવા થયો (શ્લો.૧૫). તેનાથી વેદ નીકળે (ત્રણ થાય) તે માટે તેનામાં બ્રહ્મ (વેદ)નો આવેશ થયાનું કહેલ છે (શ્લો.૪૩-૪૬). બુધ વિષ્ણુ છે, તેમાંથી (વેદ પ્રકટ કરનાર) બ્રહ્મારૂપ પુરૂરવા ઉત્પન્ન થયો. નારાયણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉર્વશીને (૧૧।૪।૧૨ થી ૧૫) ભક્તિશક્તિ (ભગવાન્‌ની સેવા થઈ શકે તે માટે તેમના અનુગ્રહરૂપ શક્તિ) કહેલી છે. મિત્ર અને વરુણ દેવો (૨।૧।૩૨ પ્રમાણે વિરાટના વૃષણ હોઈ) ભોગસ્થાનના અધિદેવો છે. તેઓમાં રાગવાળી ભક્તિ ભોગ માટે જ ઉદ્યમ કરનારી થાય. દેવોની ભક્તિ સારી હોય છે, પરન્તુ તે ભોગ વધારનારી હોય છે તેથી તેની પ્રશંસા થતી નથી. મનુષ્યોની ભક્તિ તેનાથી ઉત્તમ હોય છે. તેથી જે ભક્તિથી ભોગ થાય તે ભક્તિ ઉત્તમ મનાયેલી નથી. સોમવંશમાં શુદ્ધ ભોગમાં આસક્તિ થતી અટકાવે તેવી ભક્તિ હતી એમ કહેવા, ઉર્વશીને મિત્ર અને વરુણ નો શાપ થયેલ હોવાનું કહેલ છે (શ્લો.૧૬). ઉર્વશીએ પોતાનું દેવપણું સચવાઈ રહે તે માટે મિત્ર અને વરુણ સાથે ભોગ કરવાની એકવાર પ્રવૃત્તિ કરેલી, પરન્તુ બીજા કોઈ(કામ વગેરે) પ્રયોજનથી તેવી પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. પરન્તુ તે બે દેવોએ તેને લૌકિક સ્વભાવવાળી જાણી અને તેનાથી અધિક રસ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તેને ફરીથી ભોગ માટે પ્રાર્થના કરી, પરન્તુ તે વૈરાગ્યવાળી હોવાથી તેણે તે મંજુર રાખી નહિ તેથી તેઓએ તે પણ ભોગ કરતી અટકે તે માટે તેને મનુષ્ય થાય તેવો શાપ આપ્યો૧૨૧-૧૨૭।।

ઉર્વશી વૈરાગ્યવાળી હતી અને શાપથી પણ તેનો ભોગ અટક્યો હતો, ત્યારે તેણે પુરૂરવા સાથે ભોગ કેમ કર્યો? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા તેણે છ ગર્ભ ધારણ કરેલા (અ.૧૫।૧). પરન્તુ તેણે ભોગ માટે પ્રવૃત્તિ કરી ન હતી. તેથી તેણે પુરૂરવાને ક્રૂર વચનો કહેલાં (અ.૧૪।૨૮-૨૯). તેની ઈચ્છા તો માત્ર ગર્ભ ધારણ કરવાની જ હતી. તેથી તેણે પુરૂરવાને બે પ્રકારના વચન કહેલાં ૧.ભોગ ન થાય તે માટે ક્રૂર વચન કહેલાં અને ૨.પોતાને ગર્ભ રહે તે માટે જ્ઞાન ટકી શકે તેવું વચન કહેલ. (''ઘી નિશ્ચય તેજ છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઘી તેજરૂપ હોઈ પ્રકાશ કરનારું હોવાથી જ્ઞાન ટકાવનારું છે. તેથી ''પોતે ઘી જ ખાશે'' એમ ઉર્વશીએ પોતાનું જ્ઞાન ટકાવવા જ કહેલું-શ્લો.૨૨.)

ઉર્વશી એ દેવી હોવાથી તેનામાં જ્ઞાન ટકી રહે અને વેશ્યા હોવાથી તે ક્રૂર વચનો પણ કહે. તેથી આ વચનોથી તે વૈરાગ્યવાળી હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી–એમ કહેવામાં આવે, તો જાણવું કે તેનામાં જેનું હૃદય આસક્ત હતું તે પુરૂરવાને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાની. મુક્તિ પ્રકરણમાં તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે (૧૧।૨૬।૨૫). તેથી ઉર્વશી વૈરાગ્યવાળી હોવામાં જરાયે સંશય નથી. ઉર્વશીરૂપ ભક્તિની શક્તિ સિદ્ધ થાય તે માટે પુરૂરવાથી વેદોની ઉત્પત્તિ થયાનું અહીં (શ્લો.૪૩-૪૯માં) કહેલું છે. છેવટે તેને વૈરાગ્ય થયેલો અને તેથી તે મુક્તિ પામ્યો, તેથી તે ભક્ત હતો એમ સિદ્ધ થાય છે (૧૧।૨૬।૭ થી ૨૫). એ રીતે પુરૂરવા ભક્તનું પ્રથમ નિરૂપણ કરી, (આ પેટાપ્રકરણ અધુરું રાખી, હવે ઈશ્વરનું ચરિત્ર કહે છે)૧૨૭।।-૧૩૧।।

ઈશ્વરનું ચરિત્ર-અધ્યાય ૧૫:

પંદરમા અધ્યાયમાં પરશુરામની પ્રસિદ્ધિ જણાવવા માટે ગાધિ રાજા સુધી પુરૂરવાનો વંશ કહ્યો (શ્લો.૧-૪). ભક્ત પુરૂરવાના વંશમાં ગાધિનો જન્મ થયાની કથા કહેલી છે, તેથી તે ભક્ત હોવાનું સિદ્ધ થઈ જ ગયું. (પુષ્ટિ એટલે પોતાનાં કાર્ય માટે જેમાં ભગવાન્‌ની કૃપા થાય તેવો માર્ગ, ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય જેમાં તેવા પ્રકારનો હોય તે પુષ્ટિમાર્ગ. ભક્તિમાર્ગ એટલે બીજાનાં કાર્ય માટે જેમાં કૃપા થતી હોય તેવો માર્ગ.) પુષ્ટિમાર્ગમાં યદુનો વંશ (યાદવો) અને બ્રાહ્મણોનો વંશ (યાદવોએ મહાભારતના જરાસન્ધ સાથેના વગેરે યુદ્ધોમાં ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોને હણ્યા. બ્રાહ્મણોએ યાદવોને શાપ આપી યાદવકુલનો વિનાશ કરાવ્યો.) ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનાર થવાના. ભગવાન્‌ની એવી ઈચ્છા હતી કે ભક્તિમાર્ગમાં તેવા પ્રકારની પુષ્ટિ (સન્માર્ગનો જેનાથી નાશ થાય તેવી કૃપા) યોગ્ય નથી. તેવી પુષ્ટિ દૈત્યો પ્રતિ થાય, દેવો પ્રતિ ન થાય એવો નિર્ણય છે. યદુના વંશમાં દેવોના અંશવાળા જીવોની કથા કહેવાની છે. તેથી ક્ષત્રિયોના દોષ દૂર થાય તે માટે (શ્લો.૧૫ જુઓ) ઘણા બલવાન ઈશ્વર પરશુરામે સહસ્રાર્જુન તથા તેના પુત્રોને અને તેઓના સઙ્ગને લીધે બીજા ક્ષત્રિયોને પણ; બન્નેને, મુખ્ય(ક્ષત્રિય) અને ગૌણ(ક્ષત્રિય) એવા ભેદથી, મારી નાખ્યા. ભક્તોના (અન્તઃકરણના દોષ)અહઙ્કારનો નાશ કરવા અને દૈત્યોનો નાશ કરવા ગુણરૂપ રામચન્દ્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યાં સુધી પરશુરામે ક્ષત્રિયોને હણ્યા (અને તેથી ભક્તિ ભોગરહિત થાય એવી વ્યવસ્થા કરી)૧૩૧।।-૧૩૬।।

વિપ્રોમાં મન્ત્રો રહેલા છે, ગાયમાં હોમ કરવાના પદાર્થ (ઘી વગેરે) રહેલા છે, અને ભગવાન્ પરશુરામ યજ્ઞરૂપ છે. (યજ્ઞ કરવામાં મન્ત્રો અને ઘી વગેરે હોમ કરવાના પદાર્થો જોઈએ.) તેથી હોમ કરવાના પદાર્થ (ગાય)ને સહસ્રાર્જુન બલાત્કારથી લઈ ગયો (શ્લો.૨૫-૨૬) ત્યારે ક્ષત્રિયોને પહેલાં હણ્યા (શ્લો.૩૦-૩૬) અને ત્યાર પછી જ્યારે સહસ્રાર્જુનના પુત્રોએ મન્ત્રનો (પરશુરામના પિતા જમદગ્નિનો) વધ કર્યો (અ.૧૬।૧૦-૧૯) ત્યારે ફરીથી તેઓને હણ્યા. જમદગ્નિ ક્ષત્રિય થાય એવી તેના પિતા ઋચીકે પ્રથમ યોજના કરેલી, પરન્તુ પોતાની પત્નીની પ્રાર્થનાથી તેમણે તેને બ્રાહ્મણ બનાવ્યો (અ.૧૫।૮-૧૧). તે ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ બન્નેરૂપ રહે તે યોગ્ય નહિ, તેથી તેના શત્રુથી તેનો વધ થયો (અ.૧૬।૧૧). વળી તેની પત્ની રેણુકા આધિદૈવિક ભક્તિરૂપ હતી ''ગન્ધર્વોમાં હું ચિત્રરથ છું'' (ભગ.ગીતા૧૦।૨૬) પ્રમાણે ચિત્રરથ ગન્ધર્વ; ભગવાન્‌ની વિભૂતિ છે. ભગવાન્‌ને પ્રિય એવા કમલની માલા ધારણ કરનાર ચિત્રરથ ગન્ધર્વ– જમદગ્નિની પત્ની હોવાથી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બન્ને સ્વરૂપવાળી–રેણુકા ઉપર પ્રસન્ન થયેલો. આ ગન્ધર્વની રેણુકાને કાંઈક ઈચ્છા થઈ (અ.૧૬।૨) તેમાં કાંઈ દોષ ન હતો, કારણ કે (''પહેલો સોમ પરણ્યો, પછી ગન્ધર્વ પરણ્યો'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે) ગન્ધર્વ બીજો પતિ છે. રેણુકાએ ચિત્રરથમાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રવેશ કરેલ હોવાનું જાણ્યું. અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે કર્મમાં આસક્તિવાળી પોતાની પહેલાંની સ્થિતિને તજી તે શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થઈ (અ.૧૬।૨-૩). જો રેણુકા વ્યભિચાર દોષવાળી હોય તો ભગવાન્ પરશુરામ તેનાથી કેમ જન્મ ધારણ કરે?૧૩૬।।-૧૪૧।।

મુનિ જમદગ્નિ પણ (બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય) બન્ને સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેમણે ક્ષમા પણ કરેલી, અને ક્રોધ પણ કરેલો. ક્ષમા કરી તેમણે પુત્ર પરશુરામને ઉપદેશ આપેલો (અ.૧૫।૩૮-૪૧), અને પત્ની ઉપર તેમણે ક્રોધ કર્યો(અ.૧૬।૫). ક્રોધ ક્ષત્રિયોનો ગુણ છે, અને પરશુરામ ક્ષત્રિય સ્વરૂપના કહેવાય છે. તેથી તેમણે પિતાની આજ્ઞાને લીધે પુત્રો સાથે માતા રેણુકાનો વધ કર્યો(શ્લો.૬).

કેટલાક કહે છે કે ત્યાર પછી પરશુરામે પિતા પોતાના ક્રોધનો ત્યાગ કરે એવો વર માગ્યો, (પરન્તુ આ યોગ્ય નથી. આવો અર્થ કરવા તેમને લક્ષણા લેવી પડે છે) વધ એટલે પ્રહાર કરી રેણુકાને દોષરહિત કરવી, (એવો અર્થ તેઓ લે છે, પરન્તુ પરશુરામે એવો વર માગેલ છે કે પોતાની માતા તથા ભાઈઓ જીવતાં થાય અને પોતે તેઓનો વધ કરેલ તેનું સ્મરણ તેમને રહે નહિ), આ પરશુરામે માગેલ વરનો મુખ્ય અર્થ છે, તે આચાર્યશ્રીને માન્ય છે, (મુખ્ય અર્થ બંધ

બેસતો ન હોય તો જ લક્ષણાથી જુદો અર્થ કરાય, પરન્તુ અહીં મુખ્ય અર્થ ઘટે છે, તેથી લક્ષણાથી જુદો અર્થ કરાય નહિ)૧૪૧।।-૧૪૪।।

પરીક્ષિતે શુકને એવો પ્રશ્ન કરેલ કે ''ક્ષત્રિયોના કયા અપરાધને લીધે પરશુરામે તેમનાં કુલનો વારંવાર નાશ કર્યો'' (અ.૧૫।૧૬). આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શુકે સહસ્રાર્જુનના પરાક્રમનું વર્ણન શા માટે કર્યું? એવો પ્રશ્ન થાય, અને એવી શંકા થાય કે સોમના વંશમાં અવતરેલા પરશુરામનું એવું પરાક્રમ ન હોય કે તે એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોનો નાશ કરે–તો તેવી શઙ્કા ખોટી છે એમ જણાવવા સહસ્રાર્જુને રાવણનો પરાજય કર્યાનું કહેલું છે. સહસ્રાર્જુન ઘણો મોટો યોગી હતો (અ.૧૫।૧૮-૧૯). તેણે સ્ત્રીઓ સમક્ષ રાવણને પકડીને વાંદરાની પેઠે છોડી દીધો હતો (શ્લો.૨૨). તેવા સહસ્રાર્જુન ઉપર પણ જેમણે એકલાએ રમતમાત્રમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો (શ્લો.૩૩-૩૫), તેવા પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કર્યો. તેવા પરશુરામની સમાન લોકમાં બીજો કોણ જ હોય, એમ જણાવવા સહસ્રાર્જુનના પરાક્રમની કથા કહેલી છે૧૪૪।।-૧૪૭

ભગવાન્‌ના છ ગુણોએ અને ધર્મી ભગવાને પોતે પ્રથમ તામસ ક્ષત્રિયોને હણ્યા, પછી તેવી જ રીતે રાજસ ક્ષત્રિયોને હણ્યા અને ત્યાર પછી તેવી જ રીતે સાત્ત્વિક ક્ષત્રિયોને હણ્યા. (હણનાર છ ગુણો અને ભગવાન્ મળી સાત, અને જેમને હણવાના તેઓ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ૭ૹ૩=૨૧ વાર ક્ષત્રિયોનો નાશ થયો) એ પ્રમાણે સર્વ(ત્રણે) ગુણવાળા ક્ષત્રિયોનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થતાં, ઉત્તમ નિર્ગુણ ભક્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામે તે માટે (ક્ષત્રિયોનો એવી રીતે વધ કર્યો). ત્યાર પછી માત્ર ભક્ત ક્ષત્રિયો જ બાકી રહ્યા એમ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવવા માટે મથુરામાં મહાન ભક્ત શૂરસેન થયાનું કહેલ છે (અ.૨૪।૨૭). તેથી એમ જણાવેલું છે કે ત્યાર પછી ભવિષ્યમાં સર્વે ક્ષત્રિયો તેવા ભક્ત જ થવાના. પોતાનું સર્વસ્વ દક્ષિણામાં આપવાનો જેવો યજ્ઞ રામચન્દ્રે કરેલ, તેવી રીતે પરશુરામે પણ તેવો યજ્ઞ કર્યો (અ.૧૬।૨૦-૨૩). એવી રીતે ભક્તિમાર્ગમાં પોતાનું સર્વ દાન કરવાનું છે એમ જણાવતાં પરશુરામે બ્રાહ્મણોને ભૂમિનું દાન કર્યું. ક્ષત્રિયો તો ભૂમિના ભારરૂપ હતા, તેથી તેમણે તેઓનો નાશ કરી (ભૂમિનો ભાર ઉતારેલો. તેથી ભૂમિનો ભાર ઉતારવો એ પણ ક્ષત્રિયોને હણવાનું બીજું પ્રયોજન હતું. આ સમ્બન્ધમાં એવી કથા છે કેઃ''ભૂમિ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમનો ઘણો ભાર થવાથી તે પીડાવા લાગી, ત્યારે તે ભાર દૂર કરવા તેણે બ્રહ્માને પ્રાર્થના કરી. તે જ સમયે મરુત્તના અથવા બીજા કોઈના યજ્ઞમાં ઘણો હોમ થયેલ હોવાથી અગ્નિ પણ અજીર્ણથી પીડાતો હોઈ તેણે પણ પોતાનું અજીર્ણ દૂર કરવા બ્રહ્માને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે બન્નેનું દુઃખ એક જ કાર્યથી જાય એવો વિચાર કરી બ્રહ્માએ અગ્નિને કહ્યું કે ''તું સહસ્રાર્જુનની પ્રાર્થના કરી તેનાં બાણોથી વન બળાવ, એટલે તે બાણોમાં પ્રવેશ કરી વન બાળતાં તારું અજીર્ણ મટશે.'' પછી અગ્નિએ તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં, સહસ્રાર્જુને રથમાં બેસી બાણો છોડતાં વન બાળવા માંડયું, ત્યારે દૈવયોગથી કેટલાંક બાણો વસિષ્ઠના વનમાં પડયાં એટલે તે વન પણ બળવા માંડયું. તેથી વસિષ્ઠે સહસ્રાર્જુનને શાપ આપ્યો કે તારા હાથ કપાઈ જશે. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસે જમદગ્નિની ગાય લઈ જવાની ઇચ્છા તેનામાં દેવોએ ઉત્પન્ન કરી, અને તેથી સર્વ ક્ષત્રિયોનો નાશ થયો. તેથી આ પણ દેવો વગેરેનું પ્રાસંગિક કાર્ય હતું, મુખ્ય પ્રયોજન તો ભક્તોના દોષનો નાશ કરી નિર્ગુણભક્તિનું સ્થાપન કરવાનું જ હતું. એમ સ્કન્ધના અર્થથી જણાય છે)।।૧૪૮-૧૫૨

પ્રથમ પેટાપ્રકરણ ચાલુઃ

પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો વધ કર્યો ત્યાં સુધીનું ઈશ્વરનું ચરિત્ર કહીને, પછી ગાધિ રાજાથી અધૂરું રાખેલ ભક્તોનું ચરિત્ર કહે છે. તેમાં ગાધિ રાજાના પુત્ર વિશ્વામિત્રની કથા કહે છે (શ્લો.૨૮-૩૭). વિશ્વામિત્રે પોતાના મોટા પુત્રોનો ત્યાગ કર્યો, અને અજીગર્તના પુત્ર શુનઃશેપને હરિશ્ચન્દ્રના યજ્ઞમાં પુરુષપશુ તરીકે હોમવાનો હતો, તેનો પોતાના પુત્રોમાં સમાવેશ કર્યો. બ્રાહ્મણની પ્રતિષ્ઠા થાય તે માટે વિશ્વામિત્રની આ કથા કહેલી છે. વિશ્વામિત્રને બીજા પણ પુત્રો હતા તેથી તેમનાથી ઘણા પ્રકારના બ્રાહ્મણનાં ગોત્રો થયાનું જણાવેલ છે (શ્લો.૩૬-૩૭)૧૫૩-૧૫૪

અધ્યાય ૧૭:

આ ચન્દ્રવંશમાં પણ વૈદિક અને ભોગમાં આસક્તિવાળા એવા બે પ્રકારના ભક્તો થયા છે. પુરૂરવા(અ.૧૪) અલર્ક (અ.૧૭।૭) અને રજી (અ.૧૭।૧૨-૧૪) પ્રથમ પ્રકારના હતા. આ ભક્તોમાં ધન્વન્તરિનો જન્મ પણ થયાનું કહેલ છે (અ.૧૭।૪). આ ભક્તોમાં દોષ ન હતો એમ જણાવવા પરશુરામના જન્મની પેઠે, ધન્વન્તરિનો પણ જન્મ થયાનું અહીં કહેલ છે૧૫૫-૧૫૫।।

પેટાપ્રકરણ બીજુ-અધ્યાય ૧૮,૧૯:

સોમવંશના ભક્તો પૈકી નહુષ, યયાતિ અને પુરુ મધ્યમ પ્રકારના ભક્તો હતા. નહુષ ઘણો પરાક્રમી હતો. તે અમુક સમય સુધી ઈન્દ્ર પણ થયેલો. (શ્લો.૩), તેથી તે ઉપર ભક્તો કહ્યા તેથી ઉત્તમ હતો. તેનામાં વિદ્યા, તપ, યોગ તથા બલને લીધે ઘણું પરાક્રમ હતું ૬।૧૩।૧૬. રજીમાં માત્ર બલ ઘણું હતું, તેથી તેને મધ્યમ ગણ્યો નથી. નહુષ પુષ્ટિભક્તના સ્થાનમાં હતો, છતાં તેને ઉત્તમ ગણેલ નથી કારણ કે તેનામાં દોષ હતો(શ્લો.૩)૧૫૫।।-૧૫૭

યયાતિનું ×ઈ૧×અમન શુદ્ધ હતું (શ્લો.૨૩) ×ઈ૨×અસર્વ વિષયોમાં તે પ્રમાણ (સત્ય જણાવનારું) હતું. વળી તે ×ઈ૩×અબ્રાહ્મણ શુક્રાચાર્યનો જમાઈ હતો અને ×ઈ૪×અતેણે પોતાના પુત્ર પુરૂ સાથે પોતાનાં વયનો અદલોબદલો કરેલો (શ્લો.૪૫). આ મધ્યમ ભક્તોમાંના મધ્યમ (વચલા) ભક્ત યયાતિના બંધનું (શ્લો.૫૧) અને મોક્ષનું (અ.૧૯।૨૪-૨૫) વર્ણન કરેલું છે. પહેલાં તે બંધનવાળી અવસ્થામાં હોવાથી તેને ઉત્તમ ભક્ત ગણેલ નથી. તેથી આ અધ્યાયમાં સર્વત્ર જે ભક્તો કહેલા છે તે બધા આવા મધ્યમ પ્રકારના હોવાનું જાણવું૧૫૮-૧૫૯

શુક્રાચાર્ય પુષ્ટિના કર્તા છે. (શુક્રાચાર્ય બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તેમણે મર્યાદા વિરુદ્ધ પોતાની પુત્રી દેવયાનીને યયાતિ રાજા સાથે પરણાવી, તેથી તેમને ''પુષ્ટિના કર્તા'' કહેલ હોવાનું જણાય છે) મર્યાદામાં (સર્વ) સમ એટલે ધર્મ પ્રમાણે થાય. યયાતિ પુષ્ટિ અને મર્યાદા બન્નેમાં હતો, (પુષ્ટિમાં હોવાથી તે બ્રાહ્મણની ક્યા દેવયાનીને પરણ્યો. મર્યાદામાં હોવાથી) તેણે શુક્રાચાર્યનું (શર્મિષ્ઠા સાથે કોઈ સમ્બન્ધ ન કરવાનું) વચન માન્ય ન રાખ્યું (અ.૧૮,।૩૦-૩૨). તેણે તેમનું વચન ન માન્યું તેમાં કામ અથવા કામધર્મ (કામ સાથેનો ધર્મ) કોઈ પ્રકારે કારણરૂપ ન હતો. (ઋતુમાં કામનાવાળી સ્ત્રી સાથે સમ્બન્ધ કરવો તે ધર્મ છે, કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રની તેવી આજ્ઞા છે) પરન્તુ દિષ્ટ(દૈવ) જ કારણરૂપ હતું. અહીં(શ્લો.૩૨માં) શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાને જ 'દિષ્ટ' કહેલી છે. પુરૂનો વંશ શુદ્ધ રહે તે માટે ભગવાને એવી ઈચ્છા કરેલી.૧૬૦-૧૬૧

બહારના અને અંદરના ભેદથી (શાસ્ત્રથી બહારના અને શાસ્ત્રની અંદરના એટલે પુષ્ટિ અને મર્યાદા ના ભેદથી એવો અર્થ જણાય છે. તેથી દેવયાનીના પુત્રો પુષ્ટિમાર્ગીય અને શર્મિષ્ઠાના મર્યાદામાર્ગીય થયા) બે પ્રકારના ભક્તિમાર્ગમાં રહેલાઓ હોય છે. મર્યાદામાં રહેનારા ત્રણ પ્રકારના (યયાતિના પુત્રો) થયેલા (શ્લો.૩૩). તેઓ પૈકી પુરૂને યયાતિએ પોતાનું ઉત્તમ સમૃદ્ધ રાજ્ય આપેલ ન હતું, છતાં તેણે પિતાનું (વયનો અદલો-બદલો કરવાનું) આગ્રહયુક્ત વચન માન્ય રાખ્યું, તેથી પુરૂ મોટો ભક્ત છે, છતાં પણ માતા સાથે સમ્બન્ધ કરવા તેણે પોતાનું વય પિતાને આપેલ હોવાથી તેને મધ્યમ જાણવો. (તેથી આ વયનો અદલો-બદલો કરવાનું કાર્ય સારું ન હતું) પરન્તુ યુક્તિથી યયાતિએ બ્રાહ્મણ (શુક્રાચાર્ય)ની ઘણી પ્રાર્થના કરી એવી ગોઠવણ કરેલી.૧૬૨-૧૬૩।।

ભક્ત (યુધિષ્ઠિર)ના સઙ્ગથી નહુષનો નક્કી મોક્ષ થયો (મહાભા.વનપર્વ અ.૧૭૮-૧૮૧). યયાતિએ પોતાની વાસના શાન્ત થાય, અને કામ પૂર્ણ થાય તે માટે બીજા (પોતાના પુત્ર પુરૂ)ની જુવાની લઈ વિચાર કર્યા વિના ભોગ ભોગવ્યા, ભોગ સદા દોષરૂપ છે એમ જણાવવા, પત્નીનો કામ શાન્ત થાય અને પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં રહેલી અડચણ દૂર થાય તે માટે, તેણે પત્નીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરતાં અને વસ્તુના તત્ત્વનો બોધ કરતાં બકરાંની કથા કહી

(અ.૧૯।૩-૧૨). તેમાં ''પૃથ્વીમાં જેટલા ચોખા જવ..'' (શ્લો.૧૩) વગેરે વચનો, તેણે પોતાનું દઢ વૈરાગ્ય સમ્બન્ધી જ્ઞાન હૃદયમાં સારી રીતે જાગ્રત કરતાં પોતાનાં પ્રયોજન માટે કહેલાં. પતિ (યયાતિ) એ પોતાની અડચણ દૂર કરવા માટે જ દેવયાનીને એ ઉપદેશ આપેલ હોવા છતાં પણ, તેનાથી તેની પણ મુક્તિ થઈ (શ્લો.૨૭-૨૯). અહીં જે ભક્તો કહેલા છે તેમની પણ મુક્તિ થઈ એમ જણાવવા યયાતિનું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ થયું (તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ) એમ કહેલું છે (શ્લો.૨૪-૨૫). પુરૂની મુક્તિ તો થઈ જ ગઈ, એમ તેનો વંશ શુદ્ધ હોવાનું કહ્યું તેથી જણાવાયું. વળી તેના વંશમાં સર્વદા વૈષ્ણવો અને બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થતા(અ.૨૧।૧૬-૩૪) તેથી પણ તે મુક્ત થયાનું જણાય છે.૧૬૩।।-૧૬૯।।

પેટાપ્રકરણ ત્રીજું-અધ્યાય ૨૦-૨૩:

ચન્દ્રવંશમાં ભરત, રંતિદેવ અને યદુ એ ત્રણ ઉત્તમ ભક્તો થયા. તે પૈકી ભરતમાં સામર્થ્યની, રંતિદેવમાં ધૈર્યની અને યદુમાં ભક્તિની ઉત્તમ અવધિ પહેલાંથી જ રહેલી હતી. આ ચન્દ્રવંશના પ્રકરણમાં તેઓ પછી જે રાજાઓ કહેલા છે તે તેમની પહેલાં કહેલાની સમાન ગુણવાળા જ જાણવા. તેથી સર્વે રાજાઓનો (આ પ્રકરણમાં મુખ્ય જણાવેલ) નવ રાજાઓમાં જ સમાવેશ થાય છે. ભરતની કથા ૨૦।૧૭-૩૩ માં, રંતિદેવની ૨૧।૧૨-૧૮ માં અને યદુની ૨૩।૧૯-૨૦ માં કહેલી છે. અધ્યાય બાવીસમાં કૌરવો, પાડણ્વો, વગેરેની કથા કહેલી છે.૧૬૯।।-૧૭૧।।

ચોવીસમા અધ્યાયમાં બીજા કેટલાક રાજાઓની ઉત્પત્તિ કહી ભક્તિના અન્તે સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થયાનું કહેલ છે (શ્લો.૫૫). ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ; ભક્તિની પેઠે પોતાનાં સ્વરૂપના ઉત્કર્ષથી, સર્વને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા શક્તિમાન છે. જુદા-જુદા રાજવી ભક્તોના દોષ દૂર થયા હતા એમ જણાવવા વૈદર્ભનું ઉપાખ્યાન (અ.૨૩।૩૫-૩૯, અ.૨૪।૧) અને બીજા સર્વ ઉપાખ્યાનો કહેલાં છે. ભગવાન્નાં સ્વરૂપને તેમનાં ચરિત્રનો સમ્બન્ધ છે, પરન્તુ જ્યારે સ્વરૂપ વિરાજતું હોય ત્યારે તેમનાં ચરિત્રનાં શ્રવણ-કીર્તન વગેરે, સ્વરૂપ જેટલાં ઉપયોગી થતાં નથી એવો દઢ નિશ્ચય કરીને, બુદ્ધિમાન શુકે પરીક્ષિતને ચરિત્ર ચોવીસમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કહેલું છે (અ.૨૪।૬૬-૬૭). આગળ નિરોધમાં (દશમા સ્કન્ધમાં) તે ચરિત્ર વિસ્તારથી કહેશે. વાસ્તવિક રીતે બધી ભક્તિ પુષ્ટિ (ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા)માં જ ઉપયોગી છે, અને પુષ્ટિ (ભક્તિ)માં સ્વરૂપ ઉત્તમ અવધિ છે, તેથી ભક્તિના અન્તે ભગવાન્નાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે (શ્લો.૬૫). પછી ભગવાન્ની ક્રિયાશક્તિ (શ્લો.૬૦ થી ૬૪,૬૬) અને જ્ઞાનશક્તિ (શ્લો.૬૬) એ બેનું તથા લૌકિક અને વૈદિક કાર્ય (શ્લો.૬૭) એ બેનું પરીક્ષિતનું મન ભગવાન્નાં ચોટે તે માટે સંક્ષેપથી ગાન કરેલું છે૧૭૧।।-૧૭૭